

МОЇ СПОМИНИ

Рр. 1861 — 1879.

На старости я сьзнова живу,
Минувшее проходит предо мною.

I.

Коли я переглядаю своє довге життя, коли я пригадую різних видатних діячів, з якими я зустрічалася, я можу їх поділити на такі групи що-до напрямку діяльності: діячів російського лібералізму, діячів українсько-російського політичного протестантизму різних форм вияву, і діячів цілком українсько-сенаратичного напрямку. Звісно, всі ці напрями не були цілком відокремлені, діяльність усіх цих угруповань провадилася в ті самі періоди часу тими самими особами, але ці напрями дуже яскраво відбилися в моєму житті, відбивалися вони й на діяльності найкращих Українців, і вони мають ще й тепер чимале значення в сучасному житті українського громадянства.

Народилася я в сем'ї російській. Батько був шведського походження, Ліндфорс, і до свого одруження з моєю матір'ю був протестанської віри. Мати була походження французького—Ганна Жерве. Родина Жерве емігрувала з Франції ще з часів скасування Нантського едикту в XVI стол. як гугеноти. Споміж найближчих родичів матери дід її, генерал Жерве, поліг героєм на полі Ляйпцизького бою (за Наполеона I); батько моєї матери і був у нього значковим. Брат моєї матери, офіцер гвардії Петро Жерве, був божевільний,—він не зміг пережити зраду своєї нареченої, якоїсь княжни, покинув Петербург і пішов у монастир до якоїсь пустоші Костромської чи Калужської губернії. Але там у монастирі почав на клиросі співати оперні мотиви, і ченці скоро переконалися, що він неспіхно хорий, і привезли його до нас на Чернигівщину, де він і прожив до 72 років, так і не видужавши. Він уважав себе за чоловіка божої матери і через те думав, що він не може нікуди вліхати з нашого глухого закутку, бо його зараз обступлять люде з різними запитаннями. Взагалі поводився тихо, у нього рідко бували напади лютої: одного разу тільки він понотягав за бороду священика, коли цей прийшов йому заснівати Христос Воскресе, та ще раз сусідку побив по щоках. Жив він у окремому флігелі і з усіма нами поводився дуже лагідно. З ранку до вечора писав свої «думки», мав чудову збірку французьких, німецьких та російських книжок. Я чимало вишукувала завше в його бібліотеці цікавих російських та французьких книг та журналів. Так за читанням та писанням пройшло все життя цієї талановитої, але хворої людини. Його флігель мав зовсім особливий вигляд: одноповерховий квадратний будинок за брамою нашої садиби, з одного боку виходив у новий сад, що батько насадив попід лісом, а з другого боку—на цвинтар. Усередині було 4 просторих кімнати—одна для доглядача, три для дядька. В середній найбільшій стояла довга руда старосвітська канапа, на стіні висів величезний план—малюнок міста Москви: ціла серія малюнків різних міст Європи для дуже великої панорами містилась у другій кімнаті. У третій кімнаті була спальня хорого—за рудим параваном його ліжка. Скрізь по всіх кімнатах стояли шахи з книжками, і дядько завше добре знав, у якій шахві яка книга знаходиться. Там був повний комплект Енциклопедичного Словника XVIII ст., сила журналів російських, французьких, німецьких, репродукції образів дрезденської галерії та инш.

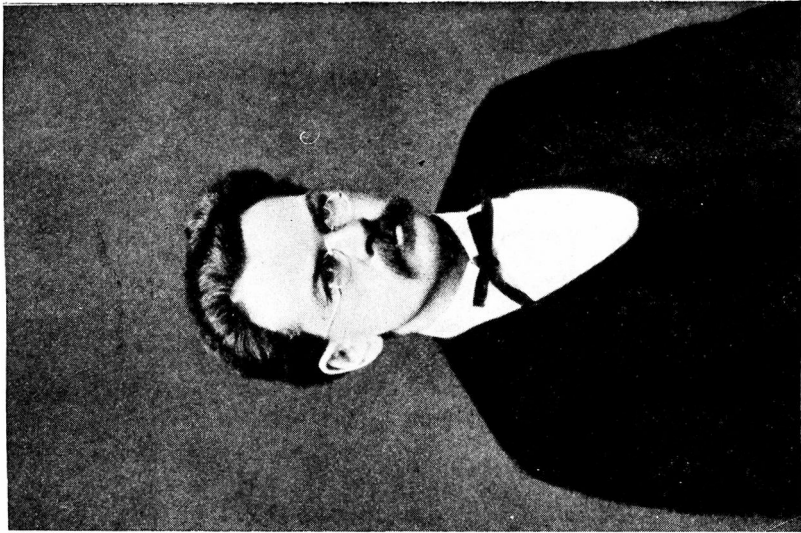
Сестра моєї матери Наталя Жерве, видатна піаністка, учениця Ліста, також була психічно ненормальна: ще як вона була молода, у неї в'явилась манія переслідування, вона зненавиділа Москву—«Moscou est bête», завше кавала вона; не любила і петербурзький beau monde. Її одвезли до Франції. До повного божевілля вона не доходила, але була така ненормальна, що мусила бути завжди під опікою гувернантки; стара французенка, що провадила всі її грошеві справи, пікуди від неї не відходила і прожила при ній кілька десятків літ. Тітка моя була дуже гарна на вроду, мала чудове золоте волосся і тонкі риси обличчя, але в її блакитних очах завше було щось тривожне, неспокійне.

Жерве були в родинних відносинах із різними багатими російськими родинами, от як Пісемськими та Філатєвими. Один мій дядько Павло Пісемський, з костромських селян, розбагатів на лісі, був страшенний аматор мистецтва; його дім у Москві—це був якийсь музей рідких речей. Він багато мандрував по Італії, Франції і привозив звідти чудові речі. Я пам'ятаю, що коли мене малою приводили до нього, то страшно було ворухнутися у його домі, так усе там було застановлене коштовними меблями, порцеляною. Пізніше деякі його речі, як спадщина, перейшли до нашого дому на Чернигівщині—малюнки італійських старих майстрів, чудові вазы справжні китайські та французькі, стіл італійської роботи інкрустований з медальонами порцеляновими, на яких були малюнки дуже тонкої праці і річ, яка мене малою особливо бавила—срібний кофейник-паротяг, що по срібних рельсах пересувався по столі. Цей дядько мій мав кілька сестер, Пісемських, старих дів, бо усе життя вони шукали «un homme qui réunit tout», майже всі вони були фанатично побожні і підтримували найтісніші стосунки з вищим духовенством у Москві, а одна з них, Софія Філатєва, і жила в Новодєвічому монастирі—(моя хрещена мати, добра піаністка: від неї я дістала в спадщину цілу гору нот класичних композиторів).

Що до родини мого батька, то вона була багато демократичніша. В Петербурзі жила його сестра Марія, вдова Шелашнікова з дочками; вони жили в рідній праці, хто з рукоділля, хто з лекцій француз. мови та музики. Брати батькові були військові. Один із них Микола Ліндфорс був письменником, писав свої записки, щоденники, переклади, дещо навіть було надруковане. Один батьків брат Іван був дуже доброї вдачі, мав велику родину. Неначе в тумані згадую я (мені було років зо 3) обід у цього дядька: багато дітей, хлопчиків; коли обід кінчався, кожний підходив дякувати, а дядько давав кожному скоринку чорного хліба, посипану дрібним цукром, і казав: «що-б ви не їли за обідом, закусяйте чорним хлібом, шануйте чорний хліб, дітки». І так чогось ця його приказка й залишилася у мене в пам'яті...

Батько мій був високий, стрункий, мав чорне волосся і сині очі, дуже гарне обличчя. Вдачею він був незвичайно добрий, лагідний, тільки зашальчастий, дуже захоплювався різними справами й розвагами. Один час захопився картами, але, давши слово матері, відразу покинув цю розвагу. Був високошляхетної вдачі,—його слово, обіцянка завжди були непорушні. Був гарячий патріот російський. Усю молодість пробув на війнах—з Поляками, Турками, в Сибіру «усмирав Киргизів» і тільки, коли вже придбав собі на цих війнах ревматизм, почав мріяти, щоб оселитись десь на півдні. Оженився він із моєю матір'ю у Сибіру, бувши ад'ютантом у Жерве, генерала-губернатора в Омську. Батьки мої дуже любилися. По народженні двох дітей—старшого сина Олександра і дочки Марії вони виїхали з Сибіру і купили на Чернигівщині садибу та 1000 десятин землі у пані Ходинцової біля села Алешні (Городнянського повіту). Це був вельми глухий закуток: ліси, піски, болота¹⁾.

¹⁾ І тепер найближча станція залізниці—Хоробичі Либаво-Роменської лінії віддалена від Алешні на 24 верстви. Пошта й торговельні установи були в Добрянці за 15 вер-

Олександр Олександрович Русов.
З фотографії 1870-х рр.; (зберігається в Музеї укр. дітців у Києві).

Софія Федорівна Русова.
З фотографії 1874 р.; (зберігається в Музеї укр. дітців у Києві).

Молоде подружжя Ліндфорс бадьоро взялось за піонерство, працюючи серед цілком темного населення крепаків-«малоросів» і серед мало продуктивної природи. Насамперед нові пані переселили крепаків далі від панської садиби, наділили їх добрими шматками землі під двори (поля вони не потребували, бо споконвіку були ганчарами й садили лише капусту на низинах та картоплю на піску). Маленьку хату пані Ходинцової, якій раніш належала Аleshня, мій батько перебудував на дім із 8-ма кімнатами та з мезонином на 2 кімнати, оточив його садом; широкий зелений двір з стайнями та кухнями упрямся просто в темний сосновий бір. Скоро в залі залунав фортеп'яв мистецькою грою моєї матері, учениці Фільда. Батько з захопленням віддався господарству, осушував болота, обертав їх на сінокоси, корчував ліс, сів жито, овес, гречку і здобував на наших пісках такі урожаї, що з них дивувались сусідні панки: Миклашевські, Глібови, Туманські.

Дивні то все були типи, оті люде, законсервовані в цих нетрах. Василь Савич Глібов—наш ближчий сусід із хутора Глібова (у цьому «хуторі» було не менш як 40 дворів), герой 12-го року, завше з довгою люлькою, з мовою напів-російською, напів-українською, з вічними оповіданнями про війну 12-го року, з сивим волоссям і з великим червоним носом. Він жив з старенькою дочкою, яка на здивовання всім уже в віці понад 40 літ вийшла за молодого красуня, помішника справника Калужного, що позаздрився на гроші старенької панни, але натрапив на таку скнару тверду скелю, що скоро став посміховищем усіх людей. Дуже добродушна старенька Сахновська Олександра Петрівна жила 3 верстви від нас у довгому веселому селі Олександрівці. Вона мала чудовий дім з простими ясними кімнатами в кінці села, на шляху, що йшов на Городню з Добрянки, що нам дітям дуже подобалась. Вона завше ходила в чистенькому біленькому ченці, в чистеньких шляфроках-капотах і до всіх усмічалася усім своїм зморщеним обличчям і частувала гостей чудесним чаєм із густою сметанкою в маленьких чашечках. Вона бувши вдовою сама не господарювала, а свої чудові сінокоси віддавала на корисних, але не дуже тяжких умовах селянам. Це село було вже не ганчарське, а хліборобське. Трошки далі в другий бір, за 7 верст, жило 2 сестри, старі панни Миклашевські. Молодша Аделаїда, років 30-ти, мала нахил до політики, завжди від початку до кінця читала газету і розмовляла з моїм батьком про найдрібніші закордонні справи, цим страшенно надокучаючи йому. Вона любила дуже квіти, була романтично настроєна. В їх чистеньких світлих кімнатах було повно квітів, а в дворі завжди жив якийсь дивний звір—чи то журавель, чи сарна, чи пацуга і т. и. Старшій панні Клеопатрі було вже 50 років, вона сама господарювала, лаялась із селянами, палила довгу люльку і взагалі в моїй дитячій увлі мала більше чоловічий, аніж жіночий вигляд. Але обидві вони були добрі, мали завше невеличку аптеку і лікували селян. Таке сусідство не могло задовольнити мою широко освічену маму, і вона шукала розваги далі, в більш аристократичних родинах, що жили далеко, верстов за 40—60 від нас,—Свічини в с. Тупичеві, Лизогуби в Седневі. Моя мати була дуже релігійна, і їй бракувало церкви в Аleshні, бо парафіяльна церква була за 7 верстов за лісами в с. Ловині. Через болота, що лежали навкруги, часом до Ловина не можна було й дістатися.

Коли в 60-х роках приїздив у посад Добрянку цар Олександр II, він пропонував розкольникам провести залізницю на Гомель. Розкольники з хлібом-сіллю навколішках благали, щоб жадна залізниця не проходила порушувати спокій їх закинутого в казенних лісах та наносних пісках містечка. Навіть шосе, що сполучає Чернігів з Гомелем, проходить за кілька верстов од Добрянки. Вона лежала на границі Чернігівської і Могилівської губерній, і євреї провадили чималий контрабандовий торг. Верстов за 10—12 від Добрянки протікав серед густих лісів сплавний приплив Дніпра Сож, але правільна плавба встановилася лише в кінці 60-х років, спочатку між Лойвом і Гомелем, а пізніше безпосередньо Київ—Гомель.

Отже, батько зважився збудувати невеличку церкву в самій Алешні. За допомогою московських тіток батько справді поставив дуже гарну маленьку церкву в стилі Растреллі, тоді модньому. Це була велика приємність для селян, і всі села навкруги завше згадували за це добром мого батька¹⁾.

До крепаків мій батько ставився дуже добре і нічим їх не гнобив. Мати новодилася з більшою гордістю і більше вимагала. Я ще пам'ятаю, як у неї багато дівчат вишивали в п'яльцях цілими днями, і від прислуги вона вимагала найточнішого виконання обов'язків. Взагалі батьки мої були шляхетні, високо освічені люди з добрим серцем, але вони були панні з поглядами свого часу. Я пам'ятаю, як я дівчиною чогось дуже уважно за обідом роздивлялась на нашого льокаля, дуже кумедного Філімона, що подавав за столом; батько суворо спитав мене по французьки, на кого я дивлюсь?—і додав з докором—«On ne regarde pas un laquai». Французька мова панувала в нашій родині. Коли я вже дорослою була в Алешні, я від усіх селян чула найприхильнішу повагу до моїх батьків. Населення нашої місцевості—це сумішка Українців з Білорусами, це так звані «лапацони». В нас носять іще білоруські білі свити, і дуже часто можна почути «дзекання»—дзядзько, Дзмітро; вимовляються подвійні голосівки—куонь, вуол. Наші селяне були сумирної вдачі, але хитрі, вже покалічені крпацтвом, підозріло ставилися до всього нового, жили з ганчарства і для своїх горніх завжди крали в панському лісі і дрова і хмиз. Жінки гарно ткали з вовни сідниці і вишивали лиштва кольоровою вовною. В Олександрівці ходили в яскраво червоних домотканих і вдома пофарбованих спідницях, вишиваних зеленою, жовтою і блакитною вовною. Старенькі баби носили на голові довгі білі намітки. Чоловіки ходили в свитках теж із домашньої тканини. В хатах усе внутрішнє влаштування було цілком українське, але самі хати були з дерева, чорні, без садків, з загородженими дворами. Свої ганчарські вироби селяне їздили продавати на Полтавщину та Київщину. За 12 верстов од Алешні—містечко-слобода Добрянка, виключно заселена москалями старого загарту. Половина цього містечка вже належить до Могилівської губернії і заселена самими євреями. Ця Добрянка була і нашою поштовою станцією, і найближчим торговельним пунктом. Московки з Добрянки мали славу добрих садівниць; вони плекали дуже гарні малини та полуниці майже на спучому піску, споконвіку орендували панські сади. Чоловіки були мулярами і на літо розходилися далеко на різні будівлі²⁾.

II.

Я народилася 1856 р., в цій самій Алешні, вже 5-ою дитиною в моїх батьків, і народилася такою кволою, що всі були певні, що я недовго житиму, і мама часто казала: «не хочу її любити, все одно помре». Була в

¹⁾ Перший священник, що правив у нашій церкві, О. Марко приїздив для всіх потреб з Ловина, що був парафіяльним пентром, хоч і лежав осторонь од усіх сел, що входили в його парафію. Ловин належав великому пацові Кейкуатову, що мав там велику гуту (завод шкляних виробів). Вона пожирала страшенну силу дерева. На цьому заводі, звично, працювали крпаки. О. Марко був неосвіченою людиною, але один із його синів учився в петербурзькому університеті, що було на ті часи дуже рідким з'явищем. Одна з дочок О. Марка була замужем за зайшлим шотландцем Стюартом, дрібним землевласником. Татко любив жартувати з О. Марком. На заутреню великоду він наказував одному з слуг в той самий мент, як уперше заспівають „Христос Воскресе“, стріляти з маленької гармати, що була в нього ще з часів його походів. О. Марка попереджали про ці постріли, і він виходив з зав'язаними вухами, але завжди в той мент так лякався, що мало хрест йому не падав з рук.

²⁾ В цій Добрянці довгий час уже в кінці XIX і на початку XX ст. перебував нотаріусом наш поет Самійленко. В Добрянці вироблялася славетна на київських контрактах яблочна пастила Нечаєва. Літом у ній залишались самі жінки, діти та діди, усі чоловіки розходились на працю до Києва та до Гомеля.

мене і водянка, і ще якісь хвороби. Наша родина під цей час складалася з старшої сестри Марії 12 років, старшого брата Олександра 16 років, сестри Наташі 10 років та брата Володі 6 років.

Наташа й Володя померли ще в перші роки мого життя. Мати за ними так журилася, що захорувала на туберкульозу. Я не пам'ятаю матери, але пам'ятаю, як мене вночі збудили і понесли у вітальню, де за параваном стояло перенесене туди ліжко моєї матери. Вона вмирала, і мене принесли, щоб вона благословила мене. Батько трохи не збожеволів з горя. Він поховав свою Анюту на цвинтарі і збудував над могилою невеличку капличку, де й собі приготував місце. Капличку всю обтягнули чорним сукном, у ній був великий гарний образ Божої Матері—Неутолимої Печалі. Чорним сукном було все обтягнене і в кабінеті батька, де він замкнувся і нікого до себе не пускав, тільки я мала право що-вечора одвідувати свого зажуреного татка. Як тепер бачу цілком чорну кімнату, велике вольтерівське крісло, в ньому сидить татко, і я з ним. Перед нами горять дрова в каміні, а коло дверей стоїть прикажчик Антін і докладає, що за день зроблено в господарстві; татко мовчки його слухає, іноді невважливо вставляє свої запитання, або вказівки. Йому все байдуже, нема тої, для кого він господарював, улаштовував це родинне огнище,—тої, чий великий портрет висів над чорним столом у чорній рамі. Огонь з каміна відблискує на шклі портрета і надає йому щось живе... А за дверима сестра в жалобнім убранні готує чай у великій залі з свічадами, вже все готове, а вона не сміє покликати батька, не знає, чи він хоче вийти, чи послати йому чай у самотню жалобну кімнату. Вона така молода, але після смерті матери вона господиня, на дитячі плечі впало все хатнє господарство, насила тяжка турбота за малу сестру.

З цього раннього дитячого віку в мене залишилися лише уривчасті спогади: старенька няня з Грибової Рудні—вона натягає панчішки на мої ноги, а я пустую, розинтую її за новинки дворорового життя,—іноді вона приносить мені з «людської» кухні чудову перенічку, що мені здається смашнішою над усі кухарські тартинки з нашого столу. Пам'ятаю подорож до Москви, в величезній кареті, де в мене був цілий куток для моїх ляльок. Виїхали з дому на своїх власних конях, на першій станції вже ждали свіжі коні, що були вислані вперед, і тільки вже з третьої станції брали поштових коней. Їхали до Москви довго. Карета була повна всяких припасів. На станції виносились різні валізки з чудовими пірижками, замовлялася юшка з курки, все запивалося чаєм, і знов усі влизали в карету, як у Ноїв ковчег, і їхали далі. Пам'ятаю, як приїхали ми до тітки Філатєвої, моєї хрещеної матери, в її чудовий маєток Чайніково—Ярославської губернії (Московщина). Там сідали на довгу «лінейку», запряжену 4-ма кіньми, їхали в ліс по гриби. Помалу їхала лінейка, і тітки через лорнетку дивилися в траву, і побачивши гриба, казали зупинитись, і якась «дівка» стрибала з лінейки й брала гриби.

Потім одразу ці мої туманні спогади прояснюються. Щось велике стає в житті цілого мого оточення—настав 1861 рік, 19-е лютого. Батько зразу був обраний мировим посередником і з захопленням провадив «установні грамоти» на користь селян. Але на деякий час мусив поїхати за кордон, одвідати хвору мою тітку Наташу. Сестра не хотіла їхати. Чулим серцем вона вітала великий акт визволення мільйонів крепаків і всією душею хотіла приєднатися до праці, до праці для визволення народу, до нового життя. Але ми виїхали всі троє. Це перший мій виїзд до Європи, на 7-му році життя. Найдовше ми були в Швайцарії, здіймалися на ледівець Гріндельвальд на осликах, і я і сестра. Пам'ятаю дивне почуття холоду при під'їомі серед теплого літнього дня, Женева, Інтерлакен, озеро Тунське—але моя

сестра не віддавалася ні красі швейцарських озер, ні розкоші найкращих готелів; вона в Женеві, Берліні шукала російських емігрантів, що разом із Герценом покинули Росію, от як Блюмель і другі. В наші гарні готельні кімнати заходили якісь погано одягнені, розкудоччені люде, батько хмурився, як вони з'являлись, і виходив з кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними, діставала від них усяку заборонену літературу. Я пам'ятаю, як часто, коли ці люде в синіх окулярах і мені досить неприємні виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: «Ноно, Ноно, ти-ж нічого не розумієш, це-ж найкращі люди Росії». В Женеві для мене взяли гувернантку, швейцарку, що говорила по французьки і знала також англійську мову. Вже в вагоні Mademoiselle André Фані почала мене вчити рахувати стовпи по англійськи—*one, two, three*—мені це здавалось ні до чого, стовпи бігли перед нами без кінця, а я ніяк не могла запам'ятати більше 4-х.

Коли ми повернулись до Алешні, життя наше цілком змінилось: карлик Сидорка, що раніш сидів у переднюку і мусив запалювати таткові люльку, вже покинув свою службу і пишно з незалежним виглядом проходжав по селі. Нова няня Дуняша, що була також і за швачку, з Москви, оповідала мені, що мій татко «облагодетельствовав свою дворню»: усім подарував добрі шматки землі і дерева на хати, і хурманові Петрові, і кухареві Миколаєві, і навіть кривому пастухові Семенові. Я завше знала, що мій татко найдобріший за всіх, і це мене не здивувало. Але один раз я справді була здивована. Коли я увійшла якось перед вечором у нашу залу, вона була ясно освітлена, чайний стіл був прибраний по празниковому, а за столом сиділи прості селяни. Між ними сидів мій татко і серйозно, заклопотано з ними розмовляв. За самоваром була моя сестра в дуже піднесеному настрої і частувала селян. У деяких із них висіли на шії медалі на ланцюжках. Я так здивувалася, що зараз побігла до Дуняші—вона мені усе роз'яснила: селяни—то старшини з різних сел, татка обрано мировим посередником, і він з ними радиться, як найкраще переводити уставні грамоти. Мало що я зрозуміла з цих пояснень, але престиж татка в моїх очах піднісся. Татко—мировий посередник: це мабуть щось дуже почесне! Але, на жаль, це викликало багато всяких роз'їздів і далеко і близько, і це вже мені не подобалося. Що до сестри, то мене вже ніщо в її поведінці не дивувало: я знала, що на мезонині вона влаштувала школу, і до неї ходили з села хлопці й дівчата вчитись; знала, що вона цілими ночами у ліжку коло мене читає якісь книжки і ховає їх від усіх.

Справді почалось нове життя—але спостерігати його мені страшенно перешкождала моя Француженка. Вона весь час тримала мене коло себе, я мусила читати різні французькі романи з дуже товстої книги «*Journal rougetous*». Інколи там бувало і щось цікаве, але взагалі за цим читанням я страшенно нудилася. Крім того мені страшенно не подобалося, що Мадм. Фані зовсім не спочувала ані моїй сестрі, ані таткові: завше лаяла наших селян і виголошувала: «*quel sale pays, quelle ignorance!*» Вона висміювала нашу божу матір, релігію, примушувала мене переписувати цілі колонії французьких слів, щоб я запам'ятала їх орфографію. Я переконалась також, що вона страшенний страхополох: одного разу зимою ми пішли з нею на прохідку і в лісі побачили вовка. Вона схопила мене, закричала «*le loup, le loup!*», і ми бігом погнали в сад. Але я була переконана, що це був не вовк, а собака.

Вона забороняла мені її близько підходити до селянських дітей. Одного разу я побігла потайки з дочкою одного з наших дворових гуляти. Переходячи нашу невеличку річку по колоді, що була перекинута з одного берега на другий, я якраз посередині впала в річку, саме в ряску, але вхопилася за кущі і за допомогою дівчини вилізла щасливо на беріг. Та в якому ви-

гляді,—зовсім мокра, вся обліплена ряскою. Як його вернутися додому через увесь двір, щоб не попастися на очі гувернантки? Але дівчина провела мене на кухню, там мене переодягли, і гувернантка так і не довідалась про мою невдалу екскурсію.

Виховувала мене не вона, а моя сестра і татко, але їх я не боялась, а любила усім серцем. Вони ніколи мене не карали, один тільки раз сталося таке: зимою що-дня ми їздили з сестрою саньми кататися; одного разу було дуже холодно, і сестра звеліла мені скинути «криполін», що в ті часи носили і малі і старі «дами»; я вперлася, що нізашо не скину. На цю нашу сварку надійшов татко. „Чого ви не їдете? Коні чекають“,—суворо спитав він. Коли вияснилася причина затримки, він одразу звелів мені зняти криполін та ще кинув мене в ліжку, напльовав добре і звелів зараз їхати— «Люди й коні не мають чекати на вередування дівчини». Що до моєї сестри, то вона була занадто добра, щоб хоч коли-небудь суворо зі мною обходилась. Молода, зовсім самотня, прив'язана до хати і господарством і моїм вихованням, вона не мала коло себе нікого; з батьком у неї не було щирої інтимності, я ставала для неї і подругою в житті, і навіть довіреним другом її дівочих мрій. Так, на початку визвольного руху несподівано заіхав у наші нетри якийсь професор Шперлінг, з листом од мого брата, що жив у Петербурзі (учень Пажеського Корпусу, гвардійський офіцер, мій брат страшенно нудився на військовій службі і мав зносини з визвольним рухом серед цивільної петербурзької молоді). Він прожив у нас лише кілька день, але весь час розмовляв з моєю сестрою; і коли він поїхав, то завіз з собою і частину її серця. Не молодий, не дуже гарний, з великими синіми окулярами він опанував цим серцем не красою своєю, а тим живим словом, розумними думками, запалом громадського ентузіязму. Самій мені довіряла бідна моя сестра таємницю свого серця, завше бувало вночі, коли кінчалась вечеря, вона укладала мене спати; і чимало розмовляли ми тоді з нею. Літом нам часто тоді приносили просто з льоху величезний глек суніць, і весело було їх їсти без мисочок, без цукру, наколюючи на шпильки соковиті ягоди, що пахли лісом, глищею. І тут починались у нас сердечні балачки. Ті романи франдузькі, що я вчитувала моїй гувернантці, рано роз'яснили мені романічні почуття, і ще не маючи 10 років, я вже добре розуміла кохання, розуміла всю пудьгу незадоволеного серця моєї сестри. І сама я инший раз віддавалася якимось неясним мріям, оманам—от надїде до батька який-небудь далекий сусід, вразить мою дитячу уяву чи то якимсь небуденним виглядом, чи то чимсь незвичайним у поведженні, і я вже думаю про нього, уявляю собі його героєм якого-небудь роману. Мені не було ще 4-х років, як мене, ще за життя моєї матери, заручили з Дмитром Лизогубом, але ні в дитинстві, ні дорослими, ми хоч і належали до тої самої політичної партії, а проте з ним не зустрічались, і я познайомилася з ним тільки за рік перед скаранням його на смерть в Одесі, за терористичну діяльність.

В монотонному житті моєї сестри був один період якоїсь надзвичайної веселости: вона познайомилася із родиною Ждановичів, що складалася з 3-х синів і 5-х дочок. Маючи стільки дочок, бідна мати їхня крутилася, як муха в окропі, змагаючи тільки до одного—як-найскорше повіддавати їх заміж. Їхня оселя в селі Камка недалеко від Городні, скоро вславилася на цілий повіт веселими вечірками, що там відбувались; туди зїздилася вся молодь, усі алеї саду були повні тихих признань кохання. Приїхавши на одну якусь вечірку, залишалися там гостювати цілими тижнями, всі флігелі маленької садиби наповнювалися сіном, де спали, курили, реготались, кохались, заздрили один одному; молоді веселі люди. Приїздила туди і Мімочка моя, і там споміж 5-бох дівчат знайшла собі першу в житті подругу, щирого друга—Юлію Іванівну Жданович. Це була гарненька brunетка, трохи старша

за мою сестру, з деякими мріями високого змісту і з чудовим контральтом, яке, хоч не оброблене, приємно було слухати; особливо гарно вона виконувала прості українські мелодії. Батько не дуже спочував цій дружбі з «якимись» Ждановичами, але конвенанси вимагали, щоб і ми, хоч раз на рік, робили «прийоми». Таким роковим днем був у нас споконвіку день храмового свята нашої церкви, 28-го липня. Здавна в цей день батько улаштував громадський обід для селян—усі, хто приходили з других сел до церкви, могли зайти до нас у двір, весь заставлений столами, обідом і т. и. Це було щось старосвітське, патріархальне, і справляло на мене дуже сильне враження. В цей самий день з'їздилося до нас панство, близьке й далеке... Мала тоді молода господиня клопоту. Самих тільки ваз із квітами скільки ми з нею встановляли, і за допомогою садівника, і самі... А потім розкласти спати гостей, що приїхали здалека,—теж була морока.

Новій течії у громадянстві: визволенню крепаків мій батько віддавався всім серцем. Справедливий од природи він боронив скрізь інтереси бувших крепаків, наділяв селян землею і цим викликав обурення панів: вони не розуміли, як мировий посередник із великих панів міг обстоювати інтереси не своєї верстви, а «мужиків». Батька скоро втомили їхні інтриги. Він розумів справу так, що «шляхетне панство» мусить щиро йти на всякі жертви, щоб вирівняти колишню неправду і виконати накази «маніфесту». Він подав до демісії, або краще передав свої обов'язки мойому братові, якого викликав для цього з Петербургу.

Я довго не знала мого брата. Правда, він приїздив, коли мені було 5—6 років, але різниця віку межі нами була занадто велика (16 літ), та й те горе, що тоді переживав мій брат, ізолювало його від усіх. Ще в останній рік життя моєї мами, до моєї сестри взяли гувернантку Евдокію Миколаївну Б. Це був дуже рідкий в ті часи тип дівчини. З убогої родини якогось священника, вона сама придбала собі дуже широкую освіту, була горда, незалежна, з дуже милим добрим круглим обличчям. Мій брат за життя матері перебував усі свої вакації в Алешні. Він покохав горду розумну дівчину а вона його,—він-же був такий красень, високий блондин із блакитними очима. Мама висловила одразу своє veto: попівна не пара її улюбленцеві, гвардійському офіцерові. Евдок. Мик. покинула Алешню, але мій брат не покинув її і підтримував з нею таємні зносини. Коли мати вмерла, Саша покинув військову службу і оженився з Евдок. Микол. Цей рішучий крок усупереч усім бажанням, усім заповітам дорогої небіжчиці страшенно обурив батька. Він написав синові, що не буде підтримувати матеріально його, і що, як хоче, нехай йде до одного з далеких маєтків Петра Жерве і хавайнусь там. Молоде подружжя заховало своє щастя в костромських лісах. Але батько й син занадто любили один одного, щоб довго бути посвареними, і через рік мій брат із жінкою вже були в Алешні. Тут Евдок. Мик. породила малесеньку дитину і скоро після пологів померла від гальопуючих сухот. Брат був у нестерпимому горі й жаху, він не міг залишатися в Алешні і знов покинув нас. Моя сестра взяла до себе малого Колю і з усією своєю відданістю наважилася стати йому за матір, але хлопчик через 6 тижнів помер.

Тепер-же мій брат приїхав перейняти посаду батька. Його справді обрали мировим посередником, і він повів справу ще більш радикально в бік селянства. Але те, що чернигівське панство могло ще прощати полковнику Ліндфорсу, всіма поважаєному землевласнику, того воно не могло терпіти від його молодого мало ким знаного сина, і скоро кваліфікація «красный» була одверто проголошена про мого брата. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду. Насувалася вже відома реакція кінця 60-х років, мирові посередники «другого призову» вже

вели зовсім иншу акцію, і на таку акцію не були здатні ані мій батько, ані мій брат. У нашому родинному житті теж настав рішучий мент. Далі провадити хазяйство так, як його провадив батько, при змінених економічних умовах було неможливо. Батько зваживсь віддати всю землю в оренду. Почали на нашому ґанку з'являтися дивні постаті, якісь фактори з'являлись невідомо звідки, що виростали наче з землі там, де починався якийсь економічний розпад. Батькові було дуже тяжко віддати свій такий налагоджений маєток у руки цих хижаків. Він не вмів торгуватись і з якоюсь огидою і гірким сарказмом провадив ці розмови, сидючи на своєму улюбленому ґанку, оповитому диким виноградом, та покурюючи сигару. Француженку звільнили, ми всі мали переїхати до Києва, де я мала вступити до інституту або до гімназії. Цей вибір вирішила моя сестра. Вона з такою незвичайною для неї енергією повстала проти інституту, що батько згодився на гімназію, і я вступила до III класи (в 10 літ).

І сумно, і тяжко було нам покидати нашу рідну Алешню; раділа тільки Мімочка,—вона наче квітка тяглася до світла, до широкого світу.—Перед від'їздом ішли довгі дощі, дорога до шосе була саме болото. Батько жалів завше коней, він вислав їх наперед на шосе, а в навантажену карету запрягли дві пари волів, щоб підвезти її туди; виїхали перед вечором, попереду їхав хлопець із смолоскипом. Було щось величне і сумне в цьому поїзді, наче справді в цей мент закінчувалося щось велике і починалося щось нове, невідоме, але дрібне. В Києві ми оселилися в трьох невеличких кімнатах проти Царського Саду. Я почала ходити до Фундуклеївської гімназії. Вранці мене відводила сестра або та сама Дуняша, назад за мною приходив батько. Я вчилася добре, і вчіння здавалось мені легким. Але через два місяці я заслабла на кір і прослабувала аж до Різдва. Брат мій тимчасово оселився теж недалеко від нас, він готувався до вступу в університет і учив з якимсь учителем латину, щоб потім в Одесі здати іспит. Дарма, що я довго хворувала, я перейшла все-таки в IV клас з нагородою, і так воно й велося з класу в клас.

На другий рік ми переїхали в чудове помешкання в домі Левдіка на Фундуклеївській вул. коло моєї гімназії в дворі. І тут сталося чимало значного. Моя сестра закохалася в учителя, що готував брата до іспиту з латини, а той грався її щирим почуттям, і побачивши, що вона не має золотої скриньки, покинув її. Брат мій знов проти волі батька оженився з дочкою мого вчителя англійської мови Гревса, лектора англійської мови в університеті. Цей Гревс—це була якась кумедна постать; чревомовець, він міг цілу компанію бавити своїм чревовіщанням, напивався п'яний до чортиків, ловив їх по стінах. Його дочка щойно скінчила харківський університет: батько привів її до нас, вона сіла за фортеп'яні і заспівала: «Ой Дригуне Дригунець!» і ще щось українське. Голос був маленький, і школи музичної не було ніякої, але це була дівчина, що вміла чарувати. Для мене це знайомство мало значення на усе моє життя. Ольга Гревс мала родичів на Полтавщині—панів Милькевичів, а вони були приятелями Старицьких. І ось одного дня, коли в нас була Ольга Гревс, до нас прийшли Старицькі:—він високий, величний з чорними вусами, вона маленька жвава щибетушечка. Вони тількищо побралися. Мені було 12 літ, а їй ще не було 15; вона побачила мої ляльки та й з дитячою зацікавленістю кинулася до них (а я вже соромилася, що ніяк не можу їх закинути!)—і ми почали разом гратися. Софія Віталівна, щепелявлучи як справжня дитинка, з веселим сміхом оповідала, як вони одурили попа, що не хотів їх вінчати, бо «не виходили года».

З цим новим знайомством у наше родинне життя уперше вступив свідомий український елемент,—вступив, але не запанував одразу. Старицькі

дуже щиро зійшлися з моєю сестрою, і вона їх полюбила. Далі познайомилась Мімочка з Іваном Яковичем Рудченком, і він почав до нас заходити, і упадав коло моєї сестри, та не знав, як до неї підступити, як до «аристократки», і гадав допомогти справі наклавши вперше в своєму життї білі рукавички, які так кумедно виглядали на його великих руках. Він багато оповідав за народні казки українські, що він саме тоді зібрав, і за фінансові питання—бо служив у Києві в Контрольній Палаті. Ані для мене ані для моєї сестри він не з'являвся бажаним «героєм»: сестра в той час переживала дуже тяжке переживання, а я була цілком захоплена оперою. Продавши стару нашу карету, батько абонірував нам ложу в оперному театрі, бельетаж № 1. Особливо приваблював мене чудовий баритон, Італієць Фабригаторі і голосом і красою, і я почувала себе як на небі, коли він випадково оглядався на нашу ложу, де дівчинка літ 12—13 з захопленням кидала йому квіти й ловила кожну його поту, кожний рух. Після Фабригаторі моїм мрійним героєм став ад'ютант генерала-губернатора Безака, Крупенський—він завше сидів у першому ряді крісел. Я ніколи не мріяла і не хотіла з ним знайомитись, наче інстинктивно почувала, що реальним героєм він не може бути; але я належала до тої генерації, що радо жила мріями... Та одного разу я побачила мого мрійного героя в ложі тогочасної київської красуні—Алферової. Він там сміявся, жваво балакав, і його гарне обличчя (коли він мовчав) тепер мало такий недотепний вираз, що все моє захоплення одразу зникло.

Проплакала я цілу ніч.

Тим часом мій брат ізнов зайняв посаду мирового посередника в Кам'янці. Але там посередники не вибирались, а призначались урядом. Кам'янець-Подільська губернія була, як тоді казали, «на особом положенні», після польського повстання 1863 р. (як і вся правобережна Україна), в ній не було жадних виборних інституцій, а всі урядовці призначались урядом через київське генерал-губернаторство. В Кам'янці тоді був губернатором Горемікін; ще молодий; на його бачах мала великий успіх жінка мого брата, а брат ізнову намагався переводити «справедливий» наділ землею, і тут у Винницькому повіті натрапив на великого нана, лікаря Пирогова, який замість щоб допомогти моїму братові відповідно до свого лібералізму, який цей Пирогов виявляв на посаді попечителя, тепер, коли справа торкнулася його кошійки, не посоромився взятись за ту зброю, яка була цілком не гідна його звання: написав доноса на мирового посередника Ліндфорса, що він занадто обороняє інтереси селян на шкоду місцевим великим земле-власникам. Такий донос із Правобережної України міг налякати й не такого слабодушого адміністратора, як Безак,—бо це-ж торкалось тих політичних страховищ — «крест'яне - Малороссы — крупные землевладельцы Поляки и Русские» і т. д. Братові запропоновано подати самому до демісії, він одмовився: «Ні,—казав він,—я не маю жадного бажання покидати свою працю, нехай генерал-губернатор сам мене звільнить, указавши де й коли я відступив од закона». І брата усунули, звісно не довівши жадного беззаконія, бо брат мій належав до тих лояльних громадських діячів, що робили опозицію урядові на ґрунті його-ж власних законів, якими завше зловживає адміністрація. Знов мого брата викинуто з посади, але тепер уже з хворою жінкою і двома дівчатками. Вони оселилися на Жилинській вулиці в двох невеличких кімнатках, а що братова наша дуже слабувала, то дівчатка їхні часто довший час перебували в нас. Брат майже жив у нас, бо він уже серйозно готувався до іспиту в університет, його приваблювала діяльність у суді, що тоді реформувався і вже заявив себе, як незалежна установа. Брат хотів стати адвокатом—цілком незалежна діяльність оця відповідала його нахилам; він удачею своєю не підходив до урядових посад, бо був він громадський

діяч із широким розумінням громадських справ і чесним відношенням до своїх громадських обов'язків.

В цей період заклалася моя щира безмежна любов і дружба до мого брата: я вже доросла до нього, я вже могла його розуміти. Я тількищо скінчила гімназію. Останні V, VI і VII класи були дуже цікаві. Гуртків тоді ще не було в гімназії, але мене чогось дуже любили в моєму класі і по інших класах. Тоді до Фундуклеївської гімназії приєднали Левашовський пансіон, учениці його жили в окремому будинкові на Володимирській вул. і що-дня з своєю класною дамою приходили до нас учитися. Мені страшенно шкода їх було: в тих червоних убраннях, капелюхах на зразок балагули, такими сирітками вони виглядали.

Я мала подругу Машу Риза, яка жила на Печерську. Я дуже любила її одвідувати, йти порожніми просторами за Царським садом, де ще не було тоді ані вулиць, ані Маріїнського парку, проходити через Миколаївські ворота, де леви роззявляли пащі. З Машою Риза ми їздили на балі в Кадетський корпус, бо якийсь кузен Маші був кадетом. Ці балі були завше дуже веселі. Кадетський корпус був тоді майже поза Києвом. Бібіковський бульвар за Єврейським базаром був ще незабудований. Кадети дуже раділи, коли до них приїздили з города, і з усіх сил старались, щоб усім було весело. Звісно, і в мене, і в Маші було по закоханому кадетові. Весело було після гарячої атмосфери бало сидати в сани, кадети відпроваджували в самих тільки куртках, усадовляли, обтулювали ковдрами, і їхати було так далеко.

Крім того, ми якось познайомились із цілою родиною—Пелехіних, там було кілька дочок, дві замужніх—одна за архітектором Гешвендом, друга Ольга—за Кашкіном (з Калуги). Остання мала маленьку дочку Людмилу, але в подружжі була дуже нещаслива, покинула потім Кашкіна і одружилася з Єгором Єгоровичем Цвітковським. Вона була у великій дружбі з моєю сестрою і весь тяжкий період свого розходження з чоловіком прожила у нас в Алешні. Всі ці Пелехіни були Англійки, їх батько майже не говорив інакше, як по англійськи: сестри межі собою балакали також по англійськи, іноді на їхніх вечірках уся родина починала говорити між собою по англійськи, а гості тільки слухали, нічого не розуміючи. Ставши дружиною Цвітковського, Ольга Петрівна щиро поставилася до української справи і дітей своїх виховувала в українському дусі. Це була надзвичайно розумна жінка, з твердим характером і з дуже чулою душею: наче зв'язала найкращі риси від своєї англосаксонської раси з слов'янськими. Немало працювала і на громадському полі; ширій Українець Цвітковський завше мав у неї розумну прихильну підтримку. На жаль, вона рано померла від бешихи на голові, залишивши трьох дітей від Цвітковського—двох синів і одну дочку. Для родини це була страшна втрата, бо вона так уміла тепло, розумно упорядкувати родинне огнище. Коли Марія Ковалевська, відома політична діячка, була заслана на Сибір, Ольга Петрівна взяла її дочку Галю до свого власного кубла і піклувалася нею, як своєю рідною дитиною. Взагалі Цвітковська—одна з найкращих жіночих постатів серед українського громадянства тих часів.

Старша споміж Пелехіних сестер, пані Гешвенд була наче головою цілої родини і брала під свою опіку молодших сестер Анюту й Катю (обидві нервові аж до неврастенії) при їх «виїздах». Сама любила флірт, їй подобалось мати салон, але вона була дуже добра людина, цікавилася всякими громадськими справами—українськими, російськими, аби вони були «цікаві». Її чоловік одверто залицявся до мене, називав мене Маргаритою, завше танцював зо мною вальс із «Фауста». Він працював на службі в «Присутственных Местах» на будівельному відділі і запевняв мене, що кожний раз, як тільки побачить звідти з вікна, що наші білі коні стоять коло тротуару на Хрещатику (поки ми проходились), він збігав нам назустріч. У салоні Ге-

Гешвенд моя сестра познайомилася з професором політичної економії Цехановцевським, який у той час прославився своєю магістерською дисертацією «Жельзязня дороги Росії». Високий, трохи згорблений, з бородою, він мав приємне розумне обличчя з насмішкуватими очима, якими він часто дивився поверх окулярів,—це надавало йому якийсь вираз особливої цікавості. Він дуже подобався моїй сестрі, бував у нас, дуже шанував нашого батька, але раптом його покликали до харківського університету, і він покинув Київ. Це був справжній професор з широкою освітою, з серйозною науковою підготовкою, бував і по європейських університетах. Він добре ставився до Українців, бо й сам був з Чернигівщини. В Харкові я зустрілась із ним у 90-х роках, він тоді вже належав до української громади. В родині його сталася страшна пригода. Він мав жінку, бувшу дружину теж професора Вольца, дуже милу, і двоє дітей—сина й дочку, і ось син через необережність з револьвера стрелив у свою матір і вбив її. Це так його вразило, що довго лікарі боялись, щоб він не збожеволів.

Ще одна цікава постать з'являлась від часу до часу в родині Пелехіних—це був брат цих сестер Павло Петрович Пелехін. Він приїздив з Петербургу, де вчився у медико-хірургічній вищій школі, і різко відрізнявся від цілого оточення салону Гешвенд: високий, стрункий, з холодними розумними очима, мовчазний, він подобався мені і здавався якимсь вищим над усіма інтелектом. Сестри дуже його любили і пишались ним. Це той самий Пелехін, що пізніше так рішуче став на українській бік і своїми дарами допомагав українським установам у Галичині. Але при тім він завжди був тугий на гроші, і тяжко було від нього щось дістати, аж поки він не впевниться, що ці гроші справді потрібні для справи. Він мав багато оригінальних рис, але завжди ясно видно було, що в цій людині єсть глибокий і певний моральний ґрунт.

Але вечірки у Гешвенд, прохідки по Хрещатику, флірт із красунем Орловим, адвокатом, який дуже часто заходив до нас, чудово співав пісні Шуберта і мене завше садив грати йому Шопена, особливо VІІІ вальс і балади,—це все не задовольняло мене. Я саме тоді скінчила гімназію; мені було 15 літ,—скінчила я гімназію з золотою медалею і для закінчення VІІ кл. написала «про Филипа ІІ Еспанського»,—я шукала ще чогось вищого, вищого інтелектуального змісту, що могло-б заповнити моє життя. Правда, в мене була моя музика, якою я захоплювалася так, що грала по 5—6 годин на день, і мій учитель Німець Кусе odmовився давати мені далі лекції, бо він, мовляв, нічого мене вже більше навчити не може. Орлов любив, як я грала Шопена—вальси, балади, мрійні ноктюрни; татко годинами слухав, як я переграла всі опери, які ми чули в театрі. Ми з сестрою бували завжди на всіх гарних концертах. Ніколи не забуду, яке сильне враження справили на мене піаніст Антін Рубінштейн і віолончеліст Портен. Але це було мистецтво, що захоплювало почуття, а я змагала до науки. І ось тут заявився мій брат зі своєю підготовкою до університету. В той час уже розпочався жіночий рух, і чимало дівчат і жінок поїхало за кордон учитись в університетах. Саме тоді приїхала до нас сестра жінки мого брата Катя, що тільки-що скінчила харківський інститут. Брат її Міша вчився в медично-хірургічній академії в Петербурзі, але був хворий на сухоти, і вони обоє їхали тепер доучуватись за кордон. Міша з'явився переді мною, як перший представник тогочасної найкращої молоді. Він весь світився ліберальними ідеями і з гарячковим захопленням туберкульозного «навертав» мене. Але в ті молоді мої роки я мала страшенно консервативні погляди; дівчині, на мою думку, не було чого їздити шукати освіти, кожна може здобути собі освіту сама, всього можна навчитися самій (хиба що тільки медицині ні). Скільки ми обоє, хвилюючись, передискутували різних пекучих питань! Міша був справді тип пропагандиста. Кінчались наші сперечання тим, що я сідала

за фортеп'яна, і музика договорювала те, що не висловлювалося, якось примирювала наші суперечні погляди. На жаль, цей симпатичний хлопець скоро помер од туберкульови десь у Каїрі.

Хоч йому не вдавалося ніколи мене переконати, але ці гарячі розмови наче відхилили ту завісу, за якою я жила в тісному родинному оточенні під міцним впливом бабця, якого я боготворила, в тій провінціяльній атмосфері, яку мав Київ кінця 60-х років. Мені не хотілось виходити з дорожого мені свого кола, але тим більше хотілося тут біля себе знайти науку й працю. Пам'ятаю, що якраз на той час пані Антонович та інші повідкривали перші в Києві притулки для дітей робітників, і мою сестру і мене закликали взяти участь у їхній праці. Сестра, звісно, зараз відгукнулася, а я ще соромилась, бо ще молода дуже була. Наука мого брата, його поради приваблювали мене більше. Він казав, що закон дає й жінкам змогу бути адвокатами, і пропонував мені підготувитись щоб мати університетський диплом, і я з захопленням почала вчити римське право, енциклопедію права, то-що. Мешкали ми тоді на Бульварно-Кудрявській вулиці. За домом горою простягався сад. Я вставала в 6 годин і там у саду товкла одну по другій юридичні науки. Але на поліцейському праві застрягла, не могла його подумати, та й літо надійшло.

Ми що-літа їздили в Алешню, і я там утонала в чудову бібліотеку мого дядька. З захопленням читала я Русо, Вольтера, Гете, Шілера, захоплювалась Байроном читала Мішо—Історію хрестових походів, енциклопедистів, накидалась на кожний новий роман мого улюбленця Тургенєва, якого твори саме тоді почали з'являтися. Начитавшись цієї краси, я мрійно сама ходила по алеях нашого чудового саду: там повно було рож, левкоїв, що їх так любив мій батько, або сідала коло татка на веранді, а сестра нам читала у голос твори Дікенса, і татко сміявся гуморові великого Англієця в «Записках Шіквіківського Клюбю». У сестри завше гостювали якісь особи, що не мали куди дітись. Якийсь час жила в нас панночка Анжеліка, дуже красива, не то Полька, не то Українка, бувала наречена Карла Тритшеля, відомого потім лікаря в Києві, а в той час іще студента. Роман із Анжелікою тягнувся кілька років, але мати Тритшеля, багата гордовита Полька, що мала чудовий маєток на Київщині, нізащо не згоджувалась на цей шлюб, а сам Карло був такої лагідної вдачі, що ні в якому разі не міг іти на боротьбу з матір'ю, і також не мав відваги покинути дівчину. Він змучив її своїм ваганням, і вона зважилась на рішучий крок—виїхала з Києва до нас, познайомила у нас потім із одним братом Ждановичів—Іваном, злетка пококетувала з цим типовим повітовим буржуа і виїшла за нього заміж. А Тритшель дуже скоро після того одружився з дочкою Кюе, акуратною Німкенєю, з якою він і прожив усе своє життя, віддане праці і науці.

Так наша Алешня чимало сприяла розв'язанню різних персональних справ чужих для нас людей. Вона вабила своєю ізольованістю. Навкруги двора й саду ліс. В саду чудова липова алея, всередині в домі той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було влаштоване гарно, затишно. Молоко наше славилось в цілій околиці, а наш старий кухар умів добре нагодувати. І батько і сестра давали гостям волю жити так довго й так, як їм хотілося. Ось чому у нас завше бувало 2—3 гості з Києва, і почували вони себе як-найкраще: хто поправляв своє здоровля, хто загоював яку-небудь сердечну рану.

В 1869 чи 1870 р. татко їздив до Парижу—там була всесвітня виставка. Татко дуже любив Францію. Коли скоро після того Франція розпочала таку тяжку для неї війну з Німеччиною, він не зважаючи на свої літа, хотів іти волонтером на оборону Французів. Перемоги Німців переживались у нашій Алешні з великим хвилюванням.

Та се літо 70-го року було останнє щасливе в нашому родинному житті. 9-го січня 1871 р. несподівано помер наш коханий батько. Напередодні ще ми були в ним в опері на «Роберт-Дияволі». Вранці, як завжди, він читав свою часопись, а я йому награвала «Роберта»; після сніданку ми пішли з сестрою щось купувати на Хрещатик, вийшов і татко на свою щоденну прохідку, але вернувся дуже скоро, стало йому погано, а в хаті нікого не було, він помер на руках нашого фурмана. Наш поворот додому, наша розпука—це було щось страшне, неймовірне. Я так любила татка, я божеволіла, я не могла відійти від його тіла. І такий же стався жах. У нашій розпуці, ми нікому не дали знати про нашу втрату, а на другий день, коли дороге тіло ще лежало в нашій залі в труні, почали збиратись на наш jour fixe гості. Пам'ятаю, перший прийшов, як завжди веселий Цвітковський, і бачить— труна... Страшне це було, невимовне горе. Вирішено було везти тіло ховати в Алешню, а поки всі дозволи здобудемо, поставити в склеп Георгіївської церкви. Ох, як я пам'ятаю цей склеп, я ходила туди майже щодня. Тільки в кіпці лютого дістали ми дозвіл. Труну поставили в зелений військовий фургон, що залишився у батька ще від його походів, запрягли наших білих коней і повезли по шосе через Чернигів, а ми втрюх—я, сестра і брат поїхали на другий день поштовыми: було холодно, лютий закрутив свою останню заверюху, тяжка була ця подорож. Тяжко було вступити в цей рідний дім у Алешні, повний ще недавної присутності батька. Поховали його коло матери в тій самій капличці.

Як страшно нам було з сестрою почувати себе сиротами!

III.

Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати. Та й матеріальні умови починали турбувати нас. Досі ми жили, як на небі, все мали, і ніколи, здається, і не прокидалася в мене думка, звідки-ж це все в нас. Тепер почалися безконечні наради мого брата з сестрою в грошевих справах: білі коні вирішено продати, помешкання взяти менше і т. и.

У мене з сестрою були інші розмови—як жити, щоб був зміст у житті і духовний і громадський. Вирішили відкрити школу: вона завжди корисна, вона може зіграти осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого, як діти. Але тут повстала одна перешкода. Моя сестра не мала жадних дипломів,—вона вчилася вдома. Я мала право відкрити школу на підставі мого атестату, але моя сестра не могла вчити в школі, треба було мати свідоцтво на «народню вчительку». Сестра зараз-же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербургу порадитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулись у свою улюблену Алешню та й засіли за роботу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Песталоцці, Руссо, Дістервеґа, Фребеля.

Саме цього літа гостювала в нас Ольга Петрівна Кашкіна, вона де-в-чому допомагала сестрі готуватися до іспиту. Як пам'ятам страшно було, щиро хотілося нам як-найкраще підготуватися! і саме в той час одержали ми від тітки Наталі лист із спочуттям нашому горю, і в якому вона між иншим пропонувала мені вступити до петербурзької консерваторії—у неї були там зв'язки, а що я мала здібності, то чи не присвятила-б я себе музиці. Музика... консерваторія...—самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп'ян, опанувати ним цілком—яка снокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? чи не треба спочатку для них послужити! Сестра залишила

мені самій розв'язувати це питання, і... я одмовилась од блискучої мрії, подякувавши тітці, що згадала про мене. Долю свою вирішила я тоді, зрекаючись мистецтва, взялась за школу. Скільки разів пізніше я каюлася в цьому рішенні, коли буденна педагогічна праця мене не задовольняла. Скільки разів я залишала її, шукала задоволення в літературній роботі, але для цього мені не вистачало здібностей, а життя знову й знову в різних обставинах кликало мене до цієї самої «педагогіки». Я в ній теж шукала постійно чогось мистецького, творчого, ухиляючись од усякої традиційності, формалізму: все чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практики великі думки філософів, педагогів; чи то була географія, чи французька мова,—я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку, і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може в цьому були й мої помилки, і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення—от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення й задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тої чи иншої гри.

Вирішили ми почати з дитячого садка. Тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок у Києві. Коли я подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи старому Антоновичу, він з недовірям похитав головою. «Ви самі ще дитина», сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню постать, «хто-ж Вам довірить дітей?» Але все-ж таки дав свій дозвіл. Сестра витримала іспит. Як вона його боялась уперше на людях виявляти свої знання в 26 літ! У неї було кволе серце, і їй дорого коштувало це хвилювання...

В кінці липня ми приїхали до Києва, найняли помешкання, дві кімнати для дитячого садка—клас і зала, і дві кімнати для нас особисто. Внизу під нами мешкали якесь семінаристи, і один із них вечорами так голосно рів—співав басом, що ми йому тупали ногами згори, тоді він замовкав. Пізніше ми познайомилися з ними—це були брати Василевські, Сидір та Феофан, про яких буде мова далі. Зважились відкривати дитячий садок 1-го вересня. А тим часом у нас сталося пове горе: тут-таки у нашому мешканні вмирала братова жінка Ольга, від сухот. Її двоє дітей були під нашим доглядом, а коло хворої були її сестра Катя, що тількищо повернулася з Каїру, де помер Міша, і мій брат, що давно кохав цю жінку.

Тяжко було дивитись, як безнадійно вгасала молода гарна жінка, а коло неї її чоловік уже кохав її сестру; він утомився від постійних романічних пригод своєї Ольги, вона не дала йому родинного щастя, і він шукав його коло простої молоденької сестри її Каті, що зараз по смерті Ольги (в Пізі) і стала його жінкою на все життя. Діти Ольжині стали на деякий час зовсім наче нашими дітьми. Дві гарненькі дівчинки—Оля й Зіна. І навіть, коли молода мачуха забрала їх до себе, до їх батька, вони залишилися душею нашими. Менша Зіна мала лише 4 роки, старша Оля—6. Для неї вже зовсім підходив дитячий садок. Вона була гарненька, з темнорусим волоссям, очима як фіялочки, і чудовими брівками і віями. Зіна була злотоголова дитинка з великими ясними, як небо блакитними очима, і трохи зрослими бровами. Вона не брала активної участі в дитячому садку, але що сестри звикли бути перозлучно разом, то Зіні дозволялося сидіти коло Олі та брати участь у рухавках і вільних іграх дітей. Скоро в нас набралось коло 20 дітей, між ними багато було дітей професорів—Сара і Адам Хржонцевські, що перебували весь час існування дитячого садка, Маня й Людя Старицькі. Мані теж було коло 6 років, але вона була така велика на зріст,

що була вища за всіх дітей. Вона любила збирати коло себе дітей і оповідати їм по українськи казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але розказуючи, вона захоплювалась і страшні примари мимо її волі виростали в її творчій фантазії.

Садок ішов добре. З дітьми ми поралися до 2-ої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночі. Ми цілком увійшли в працю і в догляд за нашими племенницями. Ніколи було їй знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомилися з Лисенком, що цікавив нас як музика. Й ще так журилась за татком, що мені не хотілося нікуди виходити. Орлов мене покинув, оженився, Цехановецький був у Харкові, і ми з сестрою були цілком самотні, віддані нашій праці. Тільки ніколи одвідував нас Цвітковський, оглядав наш садок, давав поради, та часом приходили Старицькі, а сестра ходила до них.

На другий 1872 р. ми взяли більше помешкання з великою залєю, навпроти театру в домі Марковських, з якими ми давно вже були знайомі ще через Машу Риза. Ми зайняли бельетаж із балконом, а внизу влаштувався мій брат із своєю жінкою і маленькою дитиною Любою. Через те, що в них було тісно, Оля й Зіна нам на радість іще залишались у нас. Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Не велике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій так званій пізнішє Старій Громаді,—і на полі науки, і на полі мистецтва.

Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західного відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом—тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні, він так хотів у її глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору. Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть сердечні напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етнографії. Сім томів праць Експедиції в Півд.-Захід. Край, зложені почасти ним самим, почасти під його редакцією. Правда, останні томи виходили вже під редакцією Костомарова та инш. Хвороба не дозволяла Павлу Платоновичу працювати, але він і лежачи хворий у ліжку не переставав турбуватися за це видання.

Михайло Петрович Старицький, високий, чорнявий, з українськими вусями і оксамитовими темними очима, з широким усміхом. Коли він усміхався, то сміялося все його обличчя, змурились великі очі, і все обличчя набирало виразу тонкої жартовливості. Великими руками він повсякчас гладив свої вуса. Підчас нашого знайомства, він уже виступив як видатний перекладач: вийшли деякі його переклади казок Андерсена, його чудові сербські пісні. В цій людині було так багато шляхетного, він думками підносився над усім буденним, літературні інтереси панували в нього над усіма иншими. Він мріяв перекладами збагатити нашу збогу на той час літературу, але йому бракувало слів, виразів, і він мусив витворювати беручи народні корені і додаючи до них ті чи інші наростки, та вишукував у багатій скарбниці народньої мови відповідні вирази. Він перекладав Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Некрасова. На нього нападалися за його инший раз штучну мову, сміялись із його «кування» слів, але без його праці ми ще довгий час сиділи-б на самій етнографічній мові. Житецький, майстер нашої наукової філології, инший раз аж за голову брався від «нових» снів

Старицького, але ці слова набирали сили звичаю і почали вживатись найбільшими ригористами-філологами. Від поезії Мих. Петр. перейшов до перекладів і переробок драматичних творів, і коли виступив для виконання своєї високо-національної ролі наш театр, то першими п'єсами його нового репертуару були п'єси Старицького й Кропивницького. Багато з цього виходило непорозумінь, деякі українські письменники сварилися з Мих. Петр. за спільні теми, обвинувачували його в літературних «плагіатах» (Глібов, Литвинова, Александров), але це були тільки звичайні на жаль суперечки між Українцями. Одначе можна сказати—де-б не брав Старицький свої теми, свої драматичні колізії, він завше перетворював на свій лад з більшою психологічною точністю. Напр., порівняймо п'єсу «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького і «Не судилось» Старицького.

Межи Михайлом Петровичем та мою сестрою відразу повстала велика приязнь, яка що-далі ставала глибшою. Обое мали ту саму хворобу—ваду серця, обое ставились проте до всього здоров'я досить неухважно, і ішли назустріч життю, віддаючи йому всі свої найліпші сили й здібності. Скільки бувало між ними балачок на соціальні та національні теми! Скільки своїх творів читав Мих. Петров у рукописах! І коли переслідування українського слова доходили вже до найвищого ступня, — коли київського цензора не можна вже було задобрити жадними тортами, які періодично презентував йому Старицький, тоді Мих. Петр. у розпачі приходив до моєї сестри, виливав своє обурення і просив поради. Такий невинний водевіль Старицького, як «Ковбаса та чарка, то минеться й сварка» щасливо перейшов через усі перешкоди київської цензури лише завдяки тому, що моя сестра підписала під ним своє неукраїнське прізвище—Ліндфорс. Пам'ятаю, яка це в нас була радість, що таки вдалося одурити цензора і придбати ще один малесенький водевіль. Пам'ятаю, як у нас, у нашому помешканню читав, у невеличкому гуртку, сам автор оповідання «Не можна бабі Парасці...» Нечуй-Левицький, і як ми довго переховували цей твір українського гумору, боячись віддати його в пазурі цензора. Тяжкий був час, але час повний краси українського романтизму, коли кожний літературний твір справді ставав цінним придбанням, доказом нашого культурного, національного поступу, заради якого всі наші романтики, тогочасні діячі готові були терпіти всякі переслідування¹⁾.

Поруч із Старицьким стоїть у моїх споминах незмінний його співробітник і перший наш талановитий музикант і композитор Микола Віталійович Лисенко. Він тоді тількищо повернувся з Ляйпцигу, де блискуче скінчив консерваторію, і відразу весь віддався збиранню та гармонізації українських пісень. Він уже був одружений з красунею Ольгою Олександрівною О'Коннор. Це була типова Українка, маленька, струнка з чудовими мрійними темними очима, веселої вдачі, з дзвінким сміхом і типовим українським кокетуванням, втілена Оксана Гоголевої «Різдвяної Ночі», якої ролі вона виконувала так талановито в опері Лисенка на сюжет Гоголя. Вона мала невеличкий приємний голос і цілком українську південну грацію в усіх рухах. Це була справжня дружина для українського композитора. Кокетуючи з молоддю, що вся була захоплена нею, вона щиро кохала свого «Кольо» і переймалась цілком інтересами його творчості. Але доля скоро розлучила цих двох талановитих людей. Коли в 1874 р. Лисенко приїхав до Петер-

¹⁾ Коли почався з таким успіхом український театр у складі першої артистичної групи (Кропивницький, Садовський, Заньковецька, Саксаганський, Тобілевич), Мих. Петр. не пожалів віддати на організацію цієї групи все своє майно, дарма що в нього була родина—чотири дітей, жінка, дарма що сам він був повсякчас під загрозою смерті, бо вся ця праця з організацією театру та режисерство спричиняла чимало дуже небезпечних для нього хвилювань.

бургу, щоб удосконалитися в композиції у видатних тоді російських музик— Римського-Корсакова, Мусоргського, Кюї та инш., Ольга Олександрівна вступила до консерваторії, щоб мистецьки обробити свій гарненький голосок. Опера—це була її мрія. Але скоро виявилось, що голос ва малий для сцени. Це страшенно вразило О. О., і з того часу почалася її страшна хвороба—періодична меланхолія і періодичне надмірне зворушення, Така нервова неврівноваженість не давала О. О. жити з чоловіком, вона була примушена періодично жити по санаторіях, і кінець-кінцем це назавше розлучило подружжя, бо Микола Вітальович одружився з иншою, що дала йому п'ятеро дітей.

Мик. Віт. був типової мистецької вдачі. Він любив музику, любив Україну, і це останнє почуття перемагало перше. Він поставив собі метою служити українській музиці; і через те писав лише на українські тексти, не згоджувався на переклад їх на московську мову, через це його опери не ставилися на російській сцені, і не маючи необхідної на ті часи російської апробації, лежали вони в теплі композитора аж до його смерті, або виставлялись на українській сцені з далеко невідповідними музичними силами і не зі знаннями музики. Так зісталась невідомою для публіки його велика опера «Тарас Бульба», не виявилася вся краса «Різдвяної Ночи», «Утопленої», «Ноктюрна» та инш. Мик. Віт. був великий талант. Правда, лйицизька консерваторія вплинула на нього так, що в його творах є багато близького і до Шопена, і до Ліста, але яка оригінальна, пройнята національним українським духом краса в його головних ансамблях («Туман хвилями лягає», «Б'ють пороги», «Іван Гус» та инш.). Глибоке розуміння поезії Шевченка вплинув він у музиці до Кобзаря—«Мені однаково», «Минають дні», «Якби мені черевички» і багато инш. Як піаніст Мик. Віт. відзначався оксамитним туше, легкістю в виконанні найтяжчих пасажів. Він чудово виконував Бетховена, про його акомпанімент усі артисти казали, що він акомпанує як янгол. Він був завше улюбленцем дам, і сам їм платив дуже широкую експансивністю. Серед тогочасних українців він відзначився тим, що завше був гарно, до лиця вбраний, дуже коректний, привітний у зносинах із усіякими людьми.

Київська адміністрація панувала його, але її боялася його «сепаратизму», вона вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а її суспільне явище; що в тяжкі часи заборони і слова, і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло, і що ті надзвичайні маніфестації, які викликала сама присутність Миколи Вітальовича в тому чи иншому українському місті, не є вияви лише артистичного захоплення, а її чогось иншого. Мик. Віт. знав, що вже сама його популярність серед Українців є для нього великою небезпекою, але йшов сам їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимось живитись, і що рідна пісня її є тією найліпшою живою, і згоджувався співати народню пісню («Дощик, дощик...») хоч-би й у французькому перекладі, аби тільки народня мелодія лягала в найкращому виконанню і приваблювала тисячі слухачів, будила в них приспаве почуття своєї народности. І справді, концерти М. В. завше мали характер народніх свят, а належність до його хору була почесною відзнакою, бо М. В. до свого хору брав не тільки тенорів та басів, а й чесних Українців, і довгий час люди себе рекомендували тим, що «я-ж співав у хорі М. В.».

А скільки персональних страждань коштували ці концерти М. В.! Хоря ті були майже без жадної музичної освіти, а репертуар був високо артистичний. Терпіння Мик. Віт. не витримувало цих співаків, він удавався в розпук. Вдача Мик. Віт. була цілком як у справжнього артиста. Скільки в нього було наївности! Бувало слухає він найзвичайніші речі чи з життя, чи в науки, та її почне дивуватися, і чуєш його щире здивовання—«та не може бути?». Життя його вишло тяжке. Від другої жінки він мав п'ятеро

дітей, мусив заробляти лекціями,—ця праця виснажувала його, не залишалось часу для творчої роботи, а коли й збиралося в нього кілька чудових речей, то видавців на них не легко було знайти, бо тож були «українські» композиції, які адміністрація могла кожного дня заборонити, на які попит був дуже обмежений. І М. В. продавав їх за безцінь. Чимало його чудових творів довгий час ходили в рукописному виді межі щирими прихильниками нашого маестро, але скільки їх згубилось таким чином. Пам'ятаю, часто М. В. казав: «Як нема у Тумасова або Юркевича мого оригіналу, то вже не знаю, де й шукати». Через свою непрактичність М. В. часто опинявся в цілком безпорадному стані. Але як тяжко часами не жилось матеріально М. В., помешкання його завше було тим огнищем, де в найлютіші часи переслідувань Українці знаходили привіт, пораду, підбадьорення, де вони коло фортеп'яна артиста спочивали душею і набиралися нової сили й вери в майбутнє України. Це був вік романтизму, коли пісня, літературний твір іншли просто до серця, розбуркували свідомість. І серед цього романтизму, так званого «українофільства» ще не було місця для політики.

Обік із мистецтвом починала народжуватись українська наука—Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шістнадцятилітня легкодухість. Тільки один із цих учених, у якого на науковому ґрунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманов, був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю межі студентами, він часто бував на «чаях» у Старицьких, бував і у нас на театральних виставах. Завше веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і поеміятись навіть зі своїх близьких—часто жартував з своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка. Разом із ним часто з'являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда й пишна панночка, якої ми трохи боялись, вона завше мовчки слухала жарти брата, але й сама іноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обидві ці пані завше ходили в чудових українських убраннях. Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло з'єднати цю горду панночку з цим простим невидатним чоловіком. Але пізніше я оцінила П. А. Косача. Це була людина така певна в своїх переконаннях, така прямолінійна й шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, що розумна молода Драгоманівна зуміла оцінити цю людину.

Драгоманов, як професор, мусив часто бувати на «чаях» і в попечителя і у директора шкіл, і тут його гострий юмор знаходив собі чимало поживи в спостереженнях над тогочасним гімназіяльним учительством, яке жило лише матеріальними турботами та змаганнями зробити кар'єру, дістати «Анну на плече». Ці спостереження вилилися в відому в ті часи оперу «Андріяшіаду», за назвиськом Андріяшова, україножера, здається директора II-ої гімназії. Текста склав сам Драгоманов, музику підібрав Лисенко з усіх опер,—виходило дуже комічно, коли зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі, представляючи весь тогочасний педагогічний конклав кіївської I-ої гімназії, яка давала тон цілій шкільній окрузі. Особливо юморизував Драгоманов виданий Андріяшевим «Народний Календар» для так званого Юго-Западного Краю, в якому він хотів вислужитися перед начальством своїм москвофільством. Скільки до цього додавалося цікавих епізодів про переслідування українського слова, якою злістю тоді блищали розумні очі Мих. Петр. Але як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на ці переслідування, на ту непотрібну силу

адміністрації. Бабила Галичина, де вже прокидалася національна свідомість, майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні поїздки в «Європу», мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами (Лисенко записував народні пісні).

Як оригінальна постать виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоді, особливо був популярний серед дівчат (т. зв. «гави»), перших київських студенток курсів публічних лекцій, що спочатку викладались випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог, і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Пам'ятаю, як він водив мене на насип залізниці, що тоді щойно будувалась через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в дитячому садку дуже широко. Вовк мав красиве оригінальне обличчя з настобурченим волоссям, темнокарими дуже виразними очима. Він належав до лівої, конспіративної частини тогочасної громади. Старші грохи підозріло ставились до його конспірацій, а він завше жартував з боягузства старших громадян. Він підтримував політичні думки Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка і взагалі в цілому товаристві визначався, як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою, якось одразу він став звати мене Нопою (моє родинне ім'я), до того ще він щиро приятелював з Ол. Ол. Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок.

Віком тодішні старі громадяни всі були ще молоді, майже всі щойно покидали київський університет, як напр. Павло Житецький. Він цілком був захоплений своїми філологічними працями про українську мову, про Котляревського. Житецький був дуже красивий, огрядний і чудово співав українських пісень. Бувало, як поїдуть човном по Дніпру кудись кашу варити, то Житецький заспіває, а Юркевич за кашовара. Любили Українці дуже ці «каші» на Дніпрі, там можна було вільно балакати, не боячися шпигів, що вже дуже нахабно починали стежити і за лівим крилом громади і за тими домами, де збиралися наші суботами, дарма що ці суботи не мали жадного політичного значення. Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була-б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4—5-ом душам, матеріяли для словника переносилися із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе! Ділили його між собою за літерами.

Скільки глузувань сипалося з боку радикальної молоді на старих громадян: «Одне знають ці українофіли—над словарем сидіти». Але скільки українських діячів виховалося на цих «словарних» зібраннях, бо окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею за чарочкою обмірковувались також усі некучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсности, обмірковувались нові українські видання, вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях.

Одним з таких шляхів був Півд.-західн. відділ Геогр. Тов-ва (Юго-Западный отдѣлъ Географическаго Общества). Цей відділ відіграв величезну роль; він розбуркав національну свідомість багатьох м'явих, пригвічених

Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші брупьки нової національної свідомости. Цей рух захопив і мене, а загітував мене Ол. Ол. Русов, що сам страшенно був захоплений красою наших пісень,—як змістом, так і музикою їх. Як секретар Товариства, він був у самому центрі його діяльності. Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа.

Під впливом Ол. Ол. я поїхала зимою в нашу Алешню, щоб там записати кілька колядок та щедрівок. Це був мій перший самостійний виступ. Я до цього часу ще ніколи не розлучалася з сестрою. Тепер я поїхала сама новою залізницею, що доходила лише до Ніжена, звідти на поштових до Чернигова, де я мала пересісти в диліжанс. Сестра дуже боялась відпускати мене зимою саму, та на її щастя могла мене доручити якійсь дуже певній особі, з якою я й доїхала до Чернигова, а звідти вже дорога була знайома. Але через те що наш дім не опалювався взимку, та й ні з ким мені там було-б жити, то я мусила оселитися в Рудні у Адел. Мих. Миклашевської. Щоб одразу стати як-найближче до вабливої для мене праці народника, я пішла пішки тих 5—6 верстов, віддалення від шосе до Рудні. Була чудова зимова година. Я йшла лісом, потім через село Аннівку по греблі, з невеличкою валізкою в руках, перед вечором. Велике було здивовання моїх сусідок, коли я пішки зненацька з'явилася перед ними. Незвичайно гостинно вітали вони мене: зараз на столі, застланому сніжисбілою скатертиною, з'явилися мені знайомі з дитинства тоненькі бублички, обсипані маком, солодкий чай з густою аж жовтою сметанкою, почалися знайомі оповідання про кривого «журавочку». Ніщо тут ніколи не змінялося, скільки себе пам'ятаю, думала я. А ми? Скільки ми пережили за ці два роки після смерти батька, за цих 5 останніх місяців з дитячим садком, після знайомства з Українцями! Я рано пішла спати в чистеньку кімнатку, де мене влаштували на кілька днів. На другий день я вранці поспіхом випила молока і побігла в Алешню. Ніколи не забуду я цих 10 днів, що я там перебула, записуючи пісні, обряди, казки. Явдоха та Оксютя, що мені найбільше їх наспівали та наоповідали, стали для мене близькими на все життя. У флігелі, що виходив на вулицю, вже організована була перша земська школа, і в ній працював справжній учитель правди та науки; високий, худий, з досить ясно виявленою туберкульозою, він цілком видавався своїй праці, вчив дітей цілий день, а ввечері до нього збиралися хлопці-парубки і дівчата, і він їм читав Шатріяна «Історію крест'янина» та інші романи тогочасні поступового змісту. Двічі на тиждень він ходив у сусіднє село, де хазяям-ганчарам читав Костомарова, «Чорну Раду» Куліша, Мордовця, пробуджував їх національну й соціальну свідомість. Де бралися сили в цього кволого здоров'ям учителя? тільки міцний дух його давав йому ті сили. На жаль, недовго довелося йому учителювати. «Бомбага» від шкільної Ради припинила його діяльність. Але зерна, що він посіяв, довго давали добрий овоч,—і хуторяни, і алешнянці завжди шанували школу і відріжлялися од інших селян своїм вищим розвитком.

Але я обцяла сестрі повернутися до Києва на Новий Рік, і ось я вже йшла назад із текою, напханою матеріялами з етнографії Алешні. На цьому ґрунті розпочалася наша взаємна симпатія з Ол. Ол. Русовим.

Перший раз, коли Старицький привів до нас „Сапу Ангела“, як звав Русова за його співи й веселість і Чубинський, і Лисенко, і інші, я змогла

тільки висміяти цього співака за його сірі широкі штани. І в обличчі, і в манерах було стільки своєрідного, оригінального, неподібного до всіх тих урівноважених „комільфотних“ людей, яких я бачила раніше, що я ніяк не могла відразу поставитись до його серйозно. Голос у „Саші Ангела“ справді був гарний, і він у першій п'єсі, яку в нас ставили—в „Чорноморським Побуті“ чудово виконав ролю Ілька. Цей „Чорноморський Побут“ і був тим першим приводом, що через нього ми з сестрою увійшли в українське коло. Коли Старицький прийшов до нас на наше нове помешкання проти театру у Л. І. Марковського, його вразив простір і краса панної залі, і він одразу став радитися з мою сестрою, чи не можна було-б як-небудь використувати цю залю для громадянства, коли кінчалася праці в нашій школі. Влаштували кілька літературних вечірок, а потім Старицький і каже: „Давайте спробуємо заграти театр, в мене є п'єса Кухаренка—„Чорноморський Побут“, грошки змінимо її, Лисенко додасть пісень“. І закінчила робота: притягли до неї і стару і молоду громаду, притягли господаря дому, щоб допоміг з кулісами, декораціями, і восени 1872 р. поставили „Чорноморський Побут“. У ньому взяли участь студенти, з яких потім повиходили видатні українські діячі. Козака Тупицю грав красунь Орест Левинський, Марусю грала О'Конор, дуже гарна панночка з найвимим пепелявинням. Коло неї і її сестри—пані Лисенко, завжди юрбою ходили паніччі: Кобилянський, Кудря і ин. Разом із „Чорноморським Побутом“ поставили російський теж народній, але недоладний водевіль „Ярославская Кружевница“, у якому грали я і молодий Марковський Платін; я виступала в шовковому сарафані: це була моя остання данина московській нації.

Після Рівдв р. 1873 почали розучувати „Рівдвану Ніч“, перероблену Старицьким для театру, для опери. Це вже викликало куди більше клопоту, численні репетиції. Режисерував М. Старицький, але часто з огляду на серйозність вистави, режисерував і Чубинський. Інший раз Лисенко в розпачі, що режисура вистави не відповідає духові його музики, вискакував за фортепіану, і на обличчі його була правдива мука. Памятаю, як в одній сцені, щоб краще показати красу поєсти Оксанино, Старицький вимагав, щоб вона вилізала на скриню. Чубинський обурено поясняв, що це зовсім неправдиво з етнографічного боку, а Лисенко журився, як-же буде звучати голос у такому положенні примадони, і лише сама Оксана своєю веселою вдачею обеззброювала всіх трьох і по 10 раз вилізала на скриню і злізала знов, щоб спробувати обидва ефекти. Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани, її дуети з Вакулою-Русовим повторювались по кілька разів, не так на вимогу режисерів, як на прохання публіки. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять звістку про смерть Вакули. Та й перепадало-ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5—6 слів, що мені треба було вимовити!

„Рівдвана Ніч“ так добре була виконана—як для домашньої сцени, музика її так подобалась усім Українцям, що після дворазової вистави, почали клопотатись про те, щоб поставити її в міському театрі. Там уже збирались і всі критики музики. Мнк. Віт. прийшлося оркеструвати „Рівдвану Ніч“, додати декілька музичних сцен, напр., прекрасний дует Вакули з Пандюком, сон Вакули, при тому Вакулу грав брат Русова, артилерист Коля, молоденький хлопець, що мусив дуже обережно виступати, щоб не накликати на себе гніву військового начальства (де-ж такий—офіцер грає в українській опері!). Взагалі чимало осіб, що з охотою брали участь у виставі в залі Ліндфорсів, відмовлялись виступати публічно в такій сенаратистичній компанії, і Мнк. Віт. мав багато клопоту щоб поновити персонал та переконати директора міського театру поставити українську оперу місцевого композитора-українофіла. Тим приємніша була пропозиція одного Поляка з не-

тербурзької консерваторії—Габеля, чудового баса, заграли Пацюка. Багато було хвилювань з тим публічним виступом. Русов, за якого Лисенко був цілком певний, всеж-таки учився для цього у оперного тенора Андрієва. Успіх пані Лисенко в ролі Оксани нахилив її до вступу в консерваторію, а критика оркестровки спонукала Мих. Віт. поїхати до Петербургу, щоб там спеціально підучитися композиції і оркестровки у славетного Римського-Корсакова. Через те з осені Лисенки перебрались до Петербургу, де скоро зустрілась і я з ними, як жінка Русова.

Наша кохання почалось не відразу. Я вже згадала, що коли Русова вперше привів до нас Старицький для ролі Ілька в „Чорноморському Побуті“, я страшенно висміяла його. Наскільки сестра моя відразу оцінила його високу інтелігентну особу і ставилась до нього дуже добре, настільки я довший час лише глузувала з нього, з усього його назверхнього вигляду, але непомітно для самої себе почала піддаватися його впливові і демократизувалася якось не зокола, а з середини. Але справжнє приятелювання між нами почалося на ґрунті того, що ми обоє так дуже любили,—на ґрунті музики. Тоді щойно вийшла нова опера Даргомизького—„Кам'яний Гість“, що своїми речитативами вносила цілком нову течію в композиції опер. Ол. Ол. знав музику, багато читав про її історичний розвиток, нові психологічні вимоги до неї. Так цілком було разом із ним студіювати цю оперу, розуміти кожний переспів, кожну фразу. Русов з великою експресією співав усі ролі, тож не дивно було, що вивчивши цілу оперу до кінця, ми вже знали, що кохаємо один одного і що ніякі ані національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать.

А життя вже готувало нам розлуку. Ол. Ол. заробляв у 1-й гімназії, як учитель грецької мови і як секретар ради учителів. І ось коли рада цілком несправедливо ухвалила вигнати одного учня, секретар одмовився підписати протокол. Дуже радий спекатися учителя-українофіла, директор загрозив секретареві демісією, а Русов прийняв виклик і покинув ту службу, на якій він дуже високо стояв завдяки своїм знанням, але яка була йому огидна тою неправдою та компромісами, що їх вимагала. Всі друзі відмовляли молодого вчителя од такого рішучого кроку, бо всі розуміли, що се було велике матеріальне ризико, не маючи жадних збережень і маючи стару матір на руках, кидати посаду. Але для Русова компроміси не існували—де він бачив неправду, там він або боровся проти неї, або струшував порох і відходив на злидні, на небезпеку. Тепер він бачив, що роля учителя тогочасної середньої школи занадто багато вимагає компромісів (особливо від українофіла), і подався до Петербургу, щоб там провадити далі свою філологічну освіту й писати дисертацію на магістра слов'янознавства. Ми вже розсталися, як наречені, але проти нашого шлюбу обурився мій брат, і поклав резолюцію не давати мені свого опікунського дозволу до мого повноліття, себто до 21 року, а мені було тоді 20! Чекати півроку було не страшно, але страшна була розлука для Ол. Ол. зо мною, а мені з мою любовою сестрою. Їй уже було 30 років, а наше життя було так переплетене, що я не могла собі уявити, як я покину її саму. Дитячий садок треба було припинити, але знайшлись охотники вести його далі, і ми все передали: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, який ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербургу до Русова, що жив там з приватних лекцій, які добув йому Ламанський, професор слов'янознавства в університеті. Сестра найняла хатку в „Поезії“ коло Петергофа, а недалеко від нас поселилися два учні Русова—Магденки і він сам. Так пройшло літо, наближався вже шкільний сезон, я шукала собі платньої посади, звернулася до видатних тогочасних педагогів—Паульсена та инш., показувала їм звіти свого київського дитячого садка-школи, і вони дали мені посаду в двох міських школах Петербурга. Ол. Ол. не міг набирати багато лекцій, бо працював у Публічній Бібліотеці для своєї

дисертації. Сестра вже збиралася до Києва, де її просили заступити матір для 4-ох дітей одного Українця—Беренштама, бо мати їх була в лікарні для божевільних. Тяжко мені було розлучатися з сестрою, в неї бували вже напади тої хвороби серця, від якої вона через три роки після того й померла. Хоч ми не були повінчані, але я залилася з Ол. Ол., як його жінка, і ми переїхали скоро в невеличку кімнатку на Літейному, а Мімочка поїхала до Києва.

IV.

Кімнатка була невеличка, за занавіскою стояло два ліжка, умивальник, шахова для одержі, по другий бік два столи, фортеп'яні і скрізь книжки, папери. Теперішня молодь простіше ставиться і до сексуальних відносин і взагалі до соромливості, але мені, вихованій у прозорочистій атмосфері нашого дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого поцілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло переді мною, наче якийсь кошмар. А ще бувало так, що до Русова приходять люди дуже рано, треба одягатись за занавіскою—це була мука для мене. Гольдштейн, друг Ол. Ол., завше висміював цю мою кумедну соромливість. Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням, і коли одного разу, одержавши гроші за лекції, Ол. Ол. приніс на вечерю сардинки, я обурилася на таке буржуазне порушення нашого аскетизму. Ранком я йшла до школи, ще ліхтарі горіли на вулицях, а як верталась у три години, то знов уже горіли ліхтарі. Бігли разом по пишному, повному людей Невському обідати на Большой Морской, де якісь Шведки тримали велику дешеvu їдальню. Вечорами Ол. Ол. або працював у Публічній Бібліотеці, або ходив на „п'ятниці“ до Костомарова, де збирались Українці: Лисенко, Мордовцев, одного разу прийшов Куліш, і Костомаров лаяв його за його „Крапанку“. Ще бували „журфікси“ у Гайдебурова, редактора „Недѣли“, тижневика, що спочував українству. Тут збиралась народниця, бував Червинський П. П., що написав цілу низку статтів про народництво і його велике значення для Росії,—він був нашим сусідом в Аleshні. Завзятий, упертий, він гаряче стояв за свої переконання, він тоді шойно скінчив Розумовську Академію. Тут зустрічали ми й Пипіна. За цими чаюми балакали про Достоєвського: тоді тільки почали виходити його твори, і в них бачили якусь силу, нове слово для відродження Росії. Але були й інші політичні партії, що не визнавали жадного народництва, жадного того містицизму Достоєвського, а лише саму політичну боротьбу, і „Недѣлю“ звали „Емеля“ за її солоденький, замирливий тон. Скоро п'ятниці Костомарова припинилися, бо великий історик заслаб на тиф. Він жив сам із дуже старенькою матір'ю, так що Українці по черві доглядали його і ночували коло його. Він дуже маячив, і маячіння його було такого цікавого філософського змісту, що Ол. Ол. записував це. Я пам'ятаю лише одну фразу: „неужели я женщина? Боже мой, что может быть униженнее быть женщиной“. Коли йому стало дуже погано, товариші вирішили викликати до нього ту пані, що мала одружитися з ним у нещасливий день його арешту в Києві. Вона зараз приїхала (бо була вже вдовою), але хоч Костомаров на той час уже видужував, лікарі дуже боялися для його нервів усякого хвилювання і заборонили цій пані одразу увійти до хворого. Підготував цю зустріч Ол. Ол., і коли вона сталася цілком добре, без жадної небезпеки для всім дорогого хворого, то Ол. Ол. веселий прибіг додому і казав: „Ну, тепер усе буде добре, вона його любить і буде добре доглядати“.

30-го серпня 1874 р. в церкві св. Симеона ми повінчалися, цілком нігілістично, та самі й зовсім не зробили-б цього, але мати Ол. Ол. дуже непокоїлася цим. Ми все чекали на весілля нашого посадного батька М. П. Драгоманова, але він прислав нам у листі своє благословення. Несподівані обста-

вини життя не дозволили йому приїхати, а потім викинули його на еміграцію. Я цілком не знала, як улаштувати оте весілля; Ол. Ол. закликав за друзків Магденка та Гольдштейна, за батька та за світилку—М. В. та Ол. Ол. Лисенків. Коли я увійшла в церкву, „салопниці“ зашепотіли: „убегом венчається“, бо я була без «фати». Вийшли ми з церкви й не знали—що-ж далі? Ол. Ол. запросив усіх до нас, а друзки побігли чого-небудь купити, хто шампана, хто ковбаси. Лисенко заграв мені свій чудовий твір—рапсодію на пісню „Золоті ключі“, яку й присвятив мені. Це був єдиний, але чудовий весільний дарунок. Скоро нас усіх вразило горе Мик. Віт.: наша улюблениця, красуня Ольга Олександрівна заслабла психічно, і прийшлося її помістити в лікарню. Мик. Віт. скоро після того повернувся до Києва. Серед музичного світу Ол. Ол. мав теж знайомих; в Рубцем він часто здивався і говорив з ним про видання народніх пісень, але з особливою приязню ставився він до Мусоргського. Це був бурлака—геній, ще мало визнаний в вищих музичних колах. На жаль, Мусоргський пив запоем, ніколи не мав гроша; коли до нього приходив Ол. Ол., він грав йому уривки своїх творів, мріяв ознайомитися з музикою „хохлів“, але несподівана смерть перервала це бурхливе життя, повне талановитих мрій і геніяльної творчости.

Тим часом у Києві припинилася діяльність Георг. Т-ва; темна хмара адміністративних утисків заволокла весь український обрій, заборонено всяке літературне чи наукове українське слово, всякий переклад. В усіх сферах лунала славетна фраза міністра: „никакого малоросійського (українського) язика нет, не было і быть не может“. Після Різдва прийшов до нас Вовк із пропозицією до Ол. Ол. від старої громади їхати за кордон, щоб там надрукувати усього „Кобзаря“, поки не загинули всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчости великого поета. Всі ці твори, всі рукописи були загодя куплені у братів Тараса, гроші на видання зібрано у скількох окремих заможних українців, а рукописи уважливо, науково перевірів Вовк. Треба було додати до видання спомини, і це доручили зробити Русову. Сестра моя вислала мені грошей, щоб ми могли жити за кордоном, нічого не заробляючи, цілком віддаючись великому завданню. Зупинились ми у Празі, місці сирятливому для видання, а для Ол. Ол. привабливого через його працю з слов'янознавства. Він саме надумався писати дисертацію про Яна Жижку, і звісно, ніде не міг-би знайти стільки матеріялів, як у Празі. Що до біографічних споминів, то пообіцяли їх дати Костомаров, поети Жемчужников і Полонський. Тургенева треба було шукати за кордоном. І ось ми вирушили на Берлін-Дрезден-Прагу з „Кобзарем“, рукописами і деякими рекомендаціями, ніде не зупинились, тільки в Дрездені оглянули галерею. Перед Мадоною Рафаеля і Магдаленою Рібейра хотілося плакати від захвату.

Переїхали чудову Саксонську Швайцарію, і ось перед нами «Злата Прага». Рекомендації від Ламанського, Пипіна та інших російських слов'янофілів дуже допомогли. Ми влучили саме в розпал національної боротьби Чехів і в період внутрішніх невгод, коли вся чеська інтелігенція поділилася на два табори—старочехів з Палацьким і Рігром на чолі, і младочехів, що мала свій політичний орган «Narodny Listy» під редагуванням Греґра, а русофіл Патера запобігав перед Москалями, і з нами Українцями боявся вступати в близькі зносини. Це був період, коли празький університет уже придбав кілька катедр з чеською викладовою мовою, коли гріш по грошу збиралася імповантна сума на будову національного театру, коли серед чеського жіноцтва лунала слава Кароліни Светлої та Божени Немцовой, і коли все жіноцтво, від куховарки до жінки міністра збиралося щоб читати багату бібліотеку Напретків, у якій справді була зібрана величезна кількість книжок у всіх мовах. Там і я навчилася чеської мови і захоплювалася творами Неруди і безпосередньою красою казок Б. Немцовой.

Ол. Ол. якось одразу ввійшов у гурток младочехів. Як ми захоплювалися їх боротьбою за національну незалежність, як раділи разом із ними із кожної їхньої перемоги, з кожного придбання національної культури, і обурювалися проти системи «*trnpuj odrog*», пасивного опору з нехтуванням воюрога,—системи, якої трималася партія старочехів!

Друкарня «Народніх Листів» ласкаво згодилася друкувати «Кобзаря», і Ол. Ол. заходився впорядкувати матеріали, зібрані Вовком, чисто написані на маленьких шматках паперу. Деякі вірші знайдено в кількох варіантах, з різними змінами, що відрізняли їх від авторського оригіналу. До цього треба було додати до видання спомини про самого поета. Особливо хотілося Ол. Ол. здобути спомини Ів. Тургенева. Дізнавшись, що цей російський письменник саме перебував тоді у Карлсбаді, не так далеко від Праги, Ол. Ол. поїхав туди. Тургенев зустрів його дуже прихильно і висловив свою пошану до нашого поета, свою щирю симпатію до нього як до людини. Це його порівняння—«ведмідь, що в душі його співає «малиновка». Він згодився написати спомини про своє, хоч і не дуже близьке, знайомство з поетом. Потім Ол. Ол. прийшов ще раз до Тургенева, щоб забрати написані вже спомини, і тоді передав йому мою статтю, що я написала про Шевченка французькою мовою. Тургенев ласкаво передав її до «*Révue des deux Mondes*», де вона й була надрукована.

Наладивши до друку рукописи. О. О. надумавсь раніше ніж упрягтися остаточно до праці, зробити ще невеличку екскурсію до Коконощ,—хотілося познайомитися з цим народом, якого інтелігенція так прихильно ставилася до нашої справи і провадила таку завзяту боротьбу за національну волю свого народу,—що нам, Українцям, треба було-б тільки вчитися в них. Чудова природа Чехії нас цілком захопила; подив наш викликали також і ті чеські школи, що ми їх бачили по найглухіших гірських селах,—вони свідчили, що зусилля національних борців і в той уже час перемагали німецький гніт і ширили національну освіту серед чеського народу.

З вересня почалось друкування «Кобзаря», коректу теж мусив робити О. О., і ми завжди вдвох читували рукопис. В усіх наших справах нам дуже допомагав емігрант Шоров,—Українець, що перебував уже давно на еміграції, як «російський нігіліст». Йому прийшлося чимало голодувати в Парижі, де він тигав дошки з пароплавів, потім розбив собі ногу і довго пролежав у шпиталі. Ще довго доля носила його по всіх містах—столицях Європи, аж поки не закинула до Праги саме під час нашого там перебування. Тут він мав деяку оплачувану працю, і був навіть завше порядно одягнений, як того вимагають у Європі, хоч часом і в Празі йому приходилося голодувати. Цілком самотній, змучений довгим еміграційним життям із його партійними та гуртковими сварками, він знаходив у нас деякій спокій та відряду, особливо коли у мене народилася дочка Людмила. На жаль ця дитинка не довго тишила нас усіх, бо через три місяці померла. Шоров, як справжній друг, увесь клопіт з похороном узяв на себе. Тяжко на чужині ховати близьких, тяжко й нам було поховати на пражському кладовищі нашу першу дитину!

Працюючи над «Кобзарем», О. О. рівночасно збирав по пражських бібліотеках матеріали для своєї магістерської дисертації: «*Ян Жижка*». Постать цього чеського народнього ватажка дуже захоплювала О. О., а в Празі він міг зібрати силу матеріалу для освітлення цілого таборицького руху. Так непомітно легів час, і вже наближалось до кінця друкування I—II тому «Кобзаря»; йому треба було міркувати, яким способом перевезти це перше повне видання на Україну. Ол. Ол. вирішив переговорити із галицькими Українцями. Перший том не викликав сумнівів: він увесь складався з дозволених російською цензурою творів. А другий том, навпаки, був цілком

нелегальний з погляду російського уряду. Тимчасом із України надходили недобрі вісті: закон 1876 року, що забороняв усяку літературну продукцію українською мовою, виїзд Драгоманова на еміграцію,—все це були ознаки небезпечного стану в українських справах, і редакторові нелегального «Кобзаря» було досить таки ризиковано повертатись на Україну зараз-же після скінчення праці. Але матеріальні засоби наші були цілком вичерпані: громада платила тільки поки йшла праця, приватні мої засоби теж були вичерпані, а до того-ж і туга за рідним краєм мене виснажувала так що я не могла далі лишатися на чужині.

Весною 1876 року ми її вирушили додому. У Відні нам пощастило зустрітись з Драгомановим. Він був у піднесеному настрою, вірив що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення, і уявляв її собі в двох напрямках: 1) критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2) ознайомлення Європи з правдивим становищем України. Ці два дні у Відні ми майже не розлучалися, він водив нас по всіх віденських музеях і майже цілу історію мистецтва виклав нам на зразках різних напрямів у малярстві. Накінець повів нас ще її у величезний Рінг-Театер (що через кілька років потім згорів) на оперу Вагнера «Кола ді Р'енці». Драгоманов захоплювався постаттю цього італійського революціонера, але мої сили не витримали глибокомузикальних вражень цієї довгої імпозантної опери Вагнера, і мене зомлілу витягли «з парадізу» (галерії) величезного театру.

Драгоманов дуже тішився з нового видання «Кобзаря» і обіцяв свою допомогу для його розповсюдження. Якимсь дивом переїхали ми щасливо кордон у Волочиську. Я раділа всією душею, що ми вертаємось додому: Ол. Ол. ставився до всього більш негативно: майбутнє ставало перед ним у загадковому світлі, дисертація була ще в цілком певпорядкованому стані: щоб довести її до кінця, треба було що-найменше 1 або 1½ роки, а на які засоби жити цей час? Просто з кордону ми поїхали до моєї родини в Аleshню. Був початок літа, і там був і брат мій, Ол. Фед. Ліндфорс із дружиною та дітьми, і сестра. Всі радісно вітали нас після довгої розлуки. Сестра моя за цей рік цілком зукраїнізувалась. Вона дуже сприятелювалась з д-ром Михалевичем, відомим українським діячем. Для заробітку вона цілу зиму (1875—76 р.) жила в родині Беренштама і доглядала його 4-ох дітей. Праця надто була тяжка для неї з її хворим серцем, діти були зовсім не дисципліновані, безмежна лагідність і добрість моєї сестри часто не могла подолати грубу неслухняність хлопців, і вона мусила покинути родину, якій вона дала багато любови й тепла, і приїхала до своїх. У Чернигові Михалевич доручив їй виконати дещо для словаря і деякі переклади. Як щира ідеалістична людина, Мімочка цілком віддалась українській ідеї і мріяла піти в народ працювати де-небудь на селі. Але здоров'я не дозволяло їй зреалізувати цю мрію, замість того їй треба було весь час лікуватись в спокійних умовах родинного життя в Аleshні.

Що до мого брата, то національна боротьба була йому цілком чужа, його захоплювала політична діяльність, боротьба за земську автономію проти централізації, проти насильства, яке чинив петербурзький уряд над громадськими організаціями. Як губернський чернігівський «гласний», блискучий промовець, що навіть противників своїх вражав холодною логічною красою своїх промов, він користувався великим впливом на земських зборах, і потроху коло нього та Івана Ілліча Петрункевича гуртується та чернігівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної земської партії, яка 25 літ відважно боролася з урядом і підтримувала ті реформи, що хоч на короткий час освітили темний обрій російської території в 1905—6 р. Навіть чорна реакція 1880-х років не могла припинити протестанської діяль-

ности земської опозиції. Рух цей, коли його затримували гострими репресивами в одному земстві, перекидався до іншого,—з чернігівського до тверського з тверського до харківського, до саратовського і т. д. Часами користувалися цим рухом і Українці в таких справах, як визволення народньої освіти, чотаткової школи: в Чернігові з ініціативи Шрага, в Полтаві—Леонтовича, Дмитрієва та инш. Тільки, на жаль, наші правобережні земства, найвизніш дозволені, організовані спочатку під страшними утисками місцевої адміністрації, випикали, не воскрешаючи жадної традиції якої-будь боротьби з минулому й не приймаючи участі в сучасній живій боротьбі, і навіть не порувували вони жадних ані політичних, ані національних питань.

Так після закордонного самотнього життя ми одразу опинились в атмосфері гарячкової громадської праці. Нею захоплювався не тільки мій брат, але й його жінка, Катерина, що часто, як пілком коректна «дама», возила ріжну конспіративну кореспонденцію між Черніговом та Києвом. Пізніше під впливом Науменка вона стала ближче до українства, та й всі враження з дитинства (вона походила з Полтавщини й була сусідкою Лисенків) ріднили її з національно-українськими справами більш, ніж мого брата, Шведа Ліндфорса, вихованого в Петербурзі на російського гвардійського офіцера, що потім у сам придбав собі широкую освіту і політичний світогляд. Але він завше ступався за всі українські справи і був завше в найкращих стосунках із усіма Українцями чернігівськими та київськими: Константиновичами, Кістяковськими, Шрагом, Науменком та инш.

Недовго залишався О. О. в Алешні, треба було їхати до Києва вилежити наше майбутнє становище. Хотілося дуже О. О. повернутися зовсім до Києва, щоб там серед старих приятелів докінчувати свою дисертацію та не звертати з наукового шляху, але на перешкоді цьому стала ще та обставина, що моя сестра небезпечно ослабла; в неї було хворе серце, і тепер почалася водянка. Ми мусили насних наїняти помешкання в Чернігові, і єдиною нашою метою було тепер—ратувати від смерті сестру. Але ні уважливий догляд, ні лікарі, ні наша любов нічого вже не могли зробити. Двічі випускали її воду; після другого проколу вона померла 10 вересня 1876 р. А через два місяці в листопаді у мене народився син Михайло. Батька не було вдома, він тоді служив уже в чернігівському земстві статистиком, разом з П. Червінським, відомим на той час публіцистом (П. Ч.) «Нед'їли» і Варзером, справжнім «нігілістом», себто тогочасним соціалістом, дуже підозрілим для чернігівської адміністрації, але занадто популярним у Чернігові, щоб не бути ватвердженим хоч-би й на такій небезпечній тоді, з погляду адміністрації, посаді, як посада земського статистика. Всі троє не були спеціалістами-статистиками, але всі троє кожний на свій лад були щирими народниками і робітниками¹⁾ та людьми високої моралі. Вони одразу склали свою методи досліджувати край, відмінну од відомої тоді методи московського статистика Орлова, т. вв. географічну. Вона полягала в тому, що все економічне життя населення досліджувалося в залежності від фізично-географічних умов, і відповідно до цього була вироблена програма досліджування і розпочато об'їзд Чернігівського повіту, поділеного між трьома дослідниками на певні райони. Праві земці, великі землевласники—всі були проти земської статистики, всі боялися, що наслідком цих об'їздів та дослідів буде така переоцінка землі, що не буде їм на користь; через те всі вони змагалися представити статистиків якимись революціонерами, що їздять по селах «мутить народ». Тільки ліва, інтелігентна частина земців розуміла правдиву важливість

¹⁾ Русов, як Українець, радів знайомитися з народом по суті українським, з його життям: радів з праці для поліпшення його економічного становища. Варзер, більш цікавився промисловою діяльністю населення, а Червінський перевіряв на безпосередніх враженнях свої народницькі теорії.

цих дослідів і потребу правильної переоцінки земель відповідно до прибутків з них, і раділа, що їм пощастило зорганізувати статистичне бюро з людей широко відданих інтересам населення і досить освічених, щоб як-найкраще перевести цю роботу.

Життя наше в Чернигові за ці перші роки статистичної праці Ол. Ол. було наповнене ріжноманітними інтересами. Хоч Ол. Ол. майже весь час був у роз'їздах по повіті, але-ж коли він вертався додому, наша хата наповнювалась життям. Збиралися статистики, обмінювалися враженнями, спостереженнями, які вони дістали й зробили під час поїздки. Яких тільки типів не траплялося їм бачити і серед старосвітських землевласників і серед селян. Часто збиралась у нас і молодь, співали хором, підготовляли українські концерти, на яких Ол. Ол. завше співав з моїм супроводом на форте'яні. Взагалі статистичне бюро було в той час наче центром культурного життя Чернигова: ініціатива у всіх громадських інтелектуально-мистецьких справах належала статистикам. До 1876 р. в Чернигові не було жадної публічної книгозбірні, ледве яку книжку можна було роздобути в єврейській книгарні Крайца,—отож в один із своїх поворотів з повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію: П. Червінського—головою, мене—секретарем, Тишинського—скарбником; ріжними концертами та виставами збирали потрібні гроші, чимало книжок дістали на тимчасове користування. Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої громадської бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній лояльності першого голови Червінського, вона ввійшла в життя. Президія мала змінятися щороку, і кожний раз з боку губернатора виходили ріжні причинки, коли треба було затверджувати президію. Взагалі треба було дивуватись, скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста гарні книжки. Але не вважалося на це, вона проіснувала понад 10 років; її, як дитину, виплекала сама тільки опозиція.

На прохання деяких приятелів я стала у Чернигові провадити дитячий садок. У мене збиралося 5—6 дітей. Шкільних меблів не було, але були малюнки, книжки; діти почували себе дуже добре. Коли ось у якусь нещасливу годину з'явилась поліція і зачинила мій садок. Це зробив інспектор виключно з політичних підозрінь. Потяглося слідство, дошпити; ніяк не могли розв'язати питання, скільки дітей, зібраних докупи, вже становлять дитячий садок, що мусив-би бути дозволеним від начальства: чи 10 чи 9 чи 11? Потім Карпинський вже присоромив слідчого за це, і справа не дійшла до суду, залишилась нерозв'язана, але в дальшому вона перешкодила мені одержати посаду народньої учительки, бо шкільне начальство ставилось до мене з підозрінням...

Рік 1876/77 відзначився особливим інтересом до політичних питань. Поки наші статистики об'їздили свої райони, там на Балканах ішла жорстока війна; два слов'янських змучених неволею народи—Серби та Болгари боролися з давніми своїми гнобителями Турками і благали допомоги у слов'янського народу, що не згірше Турків сам гнобив усі народи, що входили в склад його держави. І коли російський уряд наважився заступитись за народи, що змагали до свого визволення, до волі, до незалежності, то опозиційні елементи в Росії вирішили скористуватися цим моментом, щоб поставити своєму урядові деякі вимоги. Не відразу згодився петербурзький уряд на активну одверту допомогу південному Слов'янству. Більше півроку боролось воно само, на свій страх, а Європа мовчки дивилася, як текла кров цих героїв. Перші озвались до них по братерськи Українці,—вони добре знали, що то значить політична неволя; збиралися гроші, зброя, невеличкими гурт-

нами люди переходили через кордон і йшли вмрати за велику ідею—визволення Слов'ян. У Києві існувала таємна невеличка організація, що допомагала цим гурткам, добувала для них зброю, невеликі суми грошей. Ще як жили ми в Празі, до нас прийшов уже в герцеговинському вбранні молодший брат Ол. Ол., артилерист Коля. В загалі він потай вирушив з Петербургу за кордон, побував уже в кількох боях і мусив тепер вертатися, щоб не зазнати від свого військового начальства великих неприємностей. По дорозі він заїхав до нас, щоб розказати про цю героїчну боротьбу і про те обурення, яке там викликала індиферентність Європи. Але війна вже насувалася і, звичайно, хвилювала всіх і в Чернігові.

Тоді серед чернігівського громадянства визначалось кілька відокремлених течій, і було декілька видатних осіб. Унизу по Десні в так зв. Лесковиці жила родина Вербицьких: батько—учитель літератури в гімназії, кумир гімназисток, нігіліст, представник крайньої лівої, два сини, Федя і Коля, та дочка—не пам'ятаю вже як її звали, що потім стала першою дружиною Вороного. Федя поділяв теж крайні погляди, і писав вірші. Хоч уся родина й говорила тільки по-українськи, живучи серед чисто українського населення Лесковиці, вони не визнавали українства, з призирством ставились до українського питання і належали до російських постоновців. Разом із ними жив їхній родич Ращевський Іван Федорович, лікар земської лікарні, одна з найпопулярніших осіб у Чернігові і як добрий лікар, і як видатний своєю чесністю і прямою громадський діяч, цілком демократ і в своїх переконаннях і в своєму житті. Він мав певні більш-менш українські симпатії і переконання. Дружина його дуже розумна жінка цілком була віддана вихованню свого сина-одинака Петі, заради якого зимою жила в Києві.

Друга чільніша течія була в земській губерніяльній управі, на чолі якої стояв видатний земський діяч, бувший повітовий лікар Олександр Павлович Карпинський. Він одверто, чесно тримався лівого напрямку в діяльності земства, повсякчас вступав у конфлікт зі всіма губернаторами чернігівської губернії, або як їх тоді звали (за Щедрином)—«помпадуррами». Серед членів губерн. управи був Микола Константинович. Це вже був свідомий Українець, член української громади. Жінка його, дуже експансивна, повна пані Катерина Григорівна, була дуже гарна мати. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання, і тоді вона хвилювалася, обходила цілу «парафію» себто всіх знайомих, або збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві; потім ізнов ховалася в своє кубло, чогось лякалася, дорікала чоловікові за його гострі виступи, і надовго вгрузала в буденні турботи. В неї були дві дуже милі дочки. Одна з них, Катруся, потім вийшла заміж за видатного революціонера і багато зазнала лиха. Сестра пані Константиновички—Олександра Ггорівна Варзер була мовчазною вдачею, все було сидить та палить цигарки; багато читала, але в громадській праці не брала участі; була радикально настроєна, але і до всього, особливо до нігілізму свого чоловіка, ставилася критично.

В повітській земській управі головою кілька літ був напрочуд гарний Тицинський, демократ і щирий Українець. Його всі знали за невідкупність переконань і чесну працю в земстві. Він був урядовець і жив з дочкою, мало освіченою дівчиною. Вона завше співала в українському хорі і вдягалася по українському, але в хаті так погано господарювала, що в їх завше було якось брудно, безладно. Для Тицинського інтереси його повіту становили зміст цілого його життя, за них він гаряче заступався і на земських зборах і перед усіма «помпадуррами».

Весь цей гурток земців був дуже тісно зв'язаний особистими дружніми стосунками, але ж і пияцтво панувало серед них! Це було щось страшне. У Карпинського інколи бували такі н'яні оргії, що нищили там цілу піч, і

ранок заставав приятелів не за столом, а під столом, і їх розвозили додому в непристосованому стані. Карпинський мав хворе серце, і ці органи дуже шкодили йому, але загалом він мав таку міцну вдачу, що після такої ночі вмивається холодною водою і йде на доклад до губернатора, наче й не він. Мав дуже добре серце, всім допомагав, і хоч одержував велику платню, завше був у довгах. Він надавав великої ваги земству і кілька трьохліть з успіхом головував у губерній управі.

Обік з такими нотаблями губерніяльного та повітового земства, в земській друкарні, або редактор маленького часопису «Черниговскія Извѣстія», працювала особа, якої ім'я зістанеться дорогим не одному поколінню укр. люди. Це був Леонид Глібов, автор безсмертних байок. У ті часи він був майже сліпий. Жив він у якійсь канурці при земській друкарні. Жінка його була проста селянка без жадної освіти. Завше одягнена в якесь лахміття, з печесаною головою, вона цілком не відповідала ролі жінки такого славетного письменника. Старший син теж служив у друкарні і допомагав батькові в редагуванні. Улюбленцем батька був малий шестилітній син. Бувало прийдеш до них,—Глібов зараз веде до себе і починає читати яку-небудь нову свою байку, пояснюючи, які саме факти громадського життя навели його на ці образи. Пам'ятаю, якраз тоді він написав «Мальований стовп», і дуже ховався з ним, бо ця байка мала політичний підклад. І в темній хатинці наче ясніше стане, як залунають прекрасні слова, і в палівиєзрячих очах блисне завзяте натхнення. Глібов завше боявся переслідувань, часто оповідав різні факти, що затримували розвиток нашої мови. Глібова любив увесь Чернігів; навіть по той бік «Червоного Мосту», де жила урядова аристократія, особа нашого байкаря була в шанобі. Але на жаль ця загальна пошана не реалізувалася в поліпшення його дуже кецьких матеріальних обставин.

І там за «Червоним Мостом» були у нас свої люди, як напр. Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, але разом із тим артист у повному розумінні цього слова: сам видатний маляр¹⁾, він любив також музику і добре розумівся на ній. Жонатий з дочкою багатого власника Подольського, він мав прегарно мистецьки влаштоване помешкання, де так затишно, приємно було слухати фортеп'яна. У нього збирался завше всі місцеві й приїжджі музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів виривати у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку, і завше заступався за всіх переслідуваних адміністрацією. Сам справжній аристократ, він як мистець був улюбленцем місцевої аристократії, і його добре приймали у всіх помпадурів. Дотепний, веселий, з усіма на «ти», був дуже милий товариш. До українства він ставився як до одної з ідеалістичних мрій «Сані Ангела» та Шрага, а що сам він дуже любив їх особисто, то й помагав українській справі, чим міг. Його зусиллям ми завдячуємо засновання прекрасного музею Шевченка в Чернігові. Він сам так любив усе, що зв'язане з мистецтвом, з історією, з поезією.

От такий то був Чернігів наприкінці 70-х років.

У 90-х роках, коли ми вдруге туди повернулись, він мав уже иншу фізіономію. Але завше характеристичними його рисами були український етрографічний характер не тільки населення в масі, але й інтелігенції, повсякчас опозиційний настрої громадянства проти адміністрації, та особливий чернігівський патріотизм—Десна, чернігівський собор: усе це були такі мі-

¹⁾ З його картин чимало було на різних виставках, особливо на т. зв. „передвижних“. Дуже гарна картина—Чернігівські вали і на них „остання розбита гармата“, „степ коло села Роїще“ та багато инших. Уже перед самою смертю він намалював величезну картину—вбивство якогось бандою цілої родини, одної з найсвіченіших аристократичних родин Чернігівщини.

сцеві речі, що дорогі були всім і кожному. Торг у місті був дуже мало розвинений і до проведення залізниці і після того, хоч євреї і становили величезний відсоток населення. Серед них визначалася своєю інтелігентністю родина Кранца, що відкрив першу книгарню. Одна з сестер Кранца була одною з перших лікарок. У другій родині Шлеп'янових старший син учився в Парижі на лікаря, а молоденькі дочки були пізніше на київських курсах. Найбільше євреї торгували лісом та орендували землю у великих землевласників.

Повертаюся до турецької війни 1877 року. Чернігів заворушився. В великій залі дворянського дому дами та панночки крапали полотно на бити, сорочки, простирала для поранених, ушорядковували шпиталь. Настрій був піднесений, я в якесь свято обійшла всі шинки та ресторани міста і збрала якусь дивовижну суму грошей. Скоро і до нас почали привозити ранених з Кієва, з'явилися поважні постаті турків з обмотаними якимось шматтям головами, всі босі, мало не голі. Серед дам-патронес виникло шпитання, чи ставитись до «Турків», як і до інших ранених. «Я ні за що не буду за ними ухажувать», виголосувала одна. «Может быть это самое башбузуки и есть—я их боюсь, я не подойду к ним близко»,—верещала друга. Якийсь час можна було бачити, як ранені Турки валялись на тротуарах, поки не прийшов наказ: з Турками поводитися, як з усіма іншими раненими. Тоді їх поклали в шпиталь, і дами навіть флірти заводили з красунями-Турками. Інтелігенція дивилась на справу глибше. Оголосивши війну Турції і надавши цій війні, як це завше робив старий російський уряд, характер якогось альтруїзму, незацікавленості матеріальної, він звернувся до всіх земств із закликом прийти на поміч державі. Праві земці, звісно, з «патріотичним» (скорше рабським) захопленням готові були всі селянські (не свої) гроші віддати на «алтарь отечества»,—для них це було ще й ліпше, що з огляду на ці вимоги, можна було зменшити витрати на народню освіту, бо проти її поширення вони завжди раді були виступати. Не так думали ліберальні земці; вони добре розуміли, що війна завалила ставити державу в скрутне становище, і що цим треба скористатися, та за ті послуги, які можна зробити урядові, урвати від нього дещо, підірвати його страшний абсолютизм, здобути більшу автономію для земств, більшу свободу для преси, для громадських організацій. У чернігівському земстві на чолі ліберальної опозиції стояли найкращі місцеві люди—Петрункевич, Савиц, Вовк-Карачевський, Шраг, Ліндорфе. Вони гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тої неволі, в якій тримала його адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. «Легальність»—це було гасло боротьби земців, і вони гадали, що з цим гаслом вони можуть і тільки з ним мусять провадити цілком одверту боротьбу, не визнаючи жадної конспірації. Вони обурювалися на молодь і ті партії, в які вона тоді гургувалася, за те, що ці партії ховали свої наміри, провадили таємну організацію, вживали всяких засобів, часто непорядних. Ліндфорс вітав вираз Драгоманова: «чисте діло вимагає чистих рук». Це були люди таких твердих принципів, що ніщо не могло-б звести їх із раз вибраного шляху.

Наше помешкання у Чернігові скоро стало тим інтимним огнищем, коло якого збиралися ці люди, щоб порадитись про свої офіційні виступи, розподілити межі собою ролі, особливо під час земських зборів, та визначити справи, за які слід провадити боротьбу—в яких найкраще могла виявлятися автономія земств і які найближче торкалися інтересів населення. Такими головними справами того часу були: учительська семінарія в Чернігові і переоцінка всіх земель для справедливого обложення податками. Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі: Ліндфорс—завше з яскравими доказами, з спокійно-логічною будовою своїх промов, завжди на Ґрунті за-

кону; Петрункевич палким почуттям і красою слова захоплював слухачів, уже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. Савич і Вовк-Карачевський вже додавали факти, конкретні, життєві вимоги; і не дивно, що добре підготовлена боротьба лівих завше захоплювала всі збори, головним чином публіку, що під час земських зібрань наповнювала залю черпигівського дворянського дому, і иншим разом так захоплювалась промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала їх гучними оплесками, за що часто голова зборів (особливо Неплюєв) загрожував їй забороною бути далі на зборах. Уся молодь цікавилась тоді цими земськими зборами, і вони дуже виховуючи впливали на громадський розвиток у той час, коли не було жадної иншої публічної політичної трибуни.

Але з тих, хто мав у руках владу, на ідеалістів-земців, звичайно, ніхто не вважав. Свою учительську семінарію праві віддали міністерству, і в найважливішій справі—в справі підготовки учителів—зрелися своїх прав, самі вклали шню в міністерське ярмо. Статистичне бюро після закінчення опису чернігівського повіту вони скасували, і статистики опинилися викинуті за борт. Треба було шукати десь якоїсь роботи. Але я скористала з цієї прикрої події, щоб зреалізувати свої давні мрії: зректись усякого буржуазного життя, відійти ближче до села—жити так, як живуть мільйони народу, від слів і промов перейти до правдивого життя, до праці. Довго чоловік мій вагався; мій брат ситчував цьому, як він казав, „переходу на землю“, але вмовляв нас (ми тоді всі були в Алешні) не купувати окремої землі в иншому місці, а осісти на алешнянській землі (1000 десятин) де-небудь у лісі окремою фермою. Це не відповідало моїм мріям: в Алешні при найкращих взаємних відносинах селяни на мене дивились все-ж таки як на „пані“, а саме це слово було вже для мене огидним. Через те ми купили шматок землі в Борзенському повіті—12 десятин, три верстви від станції Доч, Либавсько-Роменської залізн. Було там поле, город, трохи лісу. В Борзенському повіті вже чудовий чорнозем, на якому нам здавалось легше працювати, ніж на алешнянських пісках Городнянського повіту. Приваблювало також сусідство Петрункевичів (Піски—2 станції залізницею від Дочі), Савича, Вовка-Карачевського—все борзенських гласних. Вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення, а не як у нас у Городнянському повіті—мішанина трьох національностей (Білорусів, Українців та Москалів).

На нашій ділянці не було хати, треба було її будувати, а що мій Міша був ще зовсім малий, то брат не пускав мене на наш „хутір“, поки не буде збудована хоч яка-небудь оселя, і я залишилася ще до весни в Алешні та готувала своїх двох старших племениць до вступу до гімназії. О. О. поїхав упорядковувати наше маленьке хазяйство. Шматок землі, що ми купили, лежав якраз над шляхом між станцією Доч і м. Борзною серед лісу, що обступав його з трьох боків, а на південь, як стати на полі по той бік дороги, можна було бачити високі вітряки великого села Шаповалівки з панським маєтком. А трохи не доїжджаючи до нашого хутора, як їхати з вокзалу, збочувала дорога направо до казенного села Високого, що було відділене від нас великою болотяною низиною Доч. Через це болото йшла довга гребля, дуже тяжка і для людей і для коней, як і всі наші українські традиційні греблі; тут і наш кінь наколовся на смерть.

Велика різниця була в характері населення цих двох сел: Височали були привітні, добродушні, вони ніколи не знали папської неволі, ставилися до нас дуже приязно, радо допомагали своїм новим, дуже непрактичним сусідам: з Високого вийшли перші наші прихильники, серед яких ми насмілювалися провадити деяку соціалістичну агітацію. Навмани в Шаповалівці люди були колишні крєпаки дуже жорстокого пана, вони йому й тепер робили всякі можливі прикраси, підлашували стодоли з збіжжям, витолочували поля. Не

проходило тижня, щоб у Шаповалівці не сталося якого злочинства,—грабували, вбивали, палили. Здавалося (згідно з катехизмом революціонерів), якраз такий настрій міг-би сприяти нашій народницькій пропаганді; але озабочені крпацтвом Шаповалівчани підозріло ставилися до всіх панів, а тим більше до якихось прибулуд, що невідомо звідки прийшли: їм здавалось, що купивши цей шматок землі, ми в них щось одібрали, вони звикли на цій ділянці випасати коней, а тепер? Ох, ці шаповалівські пастухи! Скільки прикростей вони нам чинили, як ці дріб'язкові сутички з ними псували нам те широке, велике єднання з народом, про яке я мріяла. Ці люди склали цілі легенди про наше оселення на хуторі. Одні казали, що ми просто монокради, через те й оселилися саме там, де люди пасуть коней. Другі—що ми купили землю біля станції залізниці, щоб зробити підкоп під поїзд царя,—саме тоді вже був зроблений такий терористичний замах на якийсь дорозі, коли проїздив цар. Треті дивувалися, що ми так добре ставимося до всіх „мужиків“, садимо з собою за стіл до чаю, до обіду. Тяжко було терпіти таке їх недовір'я, їхнє кепкування, та правда, що й ми давали до цього дуже багато приводів, зовсім не знаючись на господарстві. Вдома я ніколи й не була на кухні, а тут я відважувалась братись за всю складну працю куховарки й господині. О. О. від книг та інтелігенського життя мусив переходити тепер до сільського господарства. Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби, вертаючись із Борзни з базару, а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них деякий час тільки дивилася на мене, посміхуючись, а потім не втерпіла та й каже: „Пані, дайте, я за Вас це за одну хвилику зроблю“,—і лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити густе тісто. Сором мені було, але що-ж мала робити?

Я вся віддавалася новому життю: сама варила, прала, корову доїла. Ох, як тяжко було вставати о 5-й годині і поратись коло тої красуні корови, яку О. О. купив на ярмарку. Вона мала дуже неприємну звичку весь час махати хвостом мені в обличчя, а то ще погою вступати в діяницю. Але й це, здається, таке просте життя не обходилося без суперечностей, що мусили вражати наших сусідів. Напр., коли в готову хату перевезено всі наші речі й меблі, то прибув і мій фортеп'ян, і от упоравшись з господарством, я часом сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі, а на другий ранок треба вставати в 5 годин. Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, і часом організувався цілий хор. А то бувало й таке: я перу білизну в конанці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрукевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти—чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді значні люди й приятелемо з найбільшими панамі повіту,—чи такі справді мусимо працювати.

Все це перешкоджало простоті наших відносин із селянами, але все-таки потрохи з найближчими сусідами у нас установилась добра згода. Найближче обік з нами жив стрілочник на залізниці Данило Ткаченко з двома малими дітьми і дуже гарною жінкою Одаркою, яку він божевільно ревнував до кожного чоловіка, і так немилосердно бив, що вона не раз у самій тільки сорочці прибігала до нас переховатися на якийсь час. Злидні в хаті були страшні, бо Данило пропивав усю свою платню. Він був колись за хурмана у панів і заховав любов до коней і нахил до панів: любив з нами чаювати, вважав себе за вищого від селян, бо служив на залізниці. В його хаті перебував мій чоловік, поки будувалася наша домівка.

Трохи далі, на узліссі мешкала дуже цікава родина: двоє старих і два їх сини, один років 10—12, другий парубок 18—19 років, Грицько. Він працював у нас, то дономагаючи в будівлі, то на своїх конях перевозив нам

що треба було—чи то дерево, чи збіжжя; він був своя людина в нас, приходив майже щодня. Пам'ятаю, одного разу за чаєм ми їли м'ясо з гірчицею, а він думав, що то мед, та як наклав собі густенько на хліб, то таки добре опікся. Але він був трохи придуркуватий і довгі руки мав, так що з ним і балакати трудно було, а куди там уже провадити якусь пропаганду. Батьки його були цікаві з етнографічного боку. Старий, Михайло, знав усіх людей мабуть верстов на 50 навкруги, всі родинні і економічні відносини їх; це був ходячий місцевий літопис. Але найцікавіша то була його жінка Христіна: старенька була шептухою, знала всяке польове й лісове зілля, всі ягоди, цілими днями ходила по лісі та збирала все на ліки, лікувала людей од усяких хвороб. Маленька на зріст, з обличчям зморщеним, як печене яблуко, з глибокими очами, завше у злиденному вбранні, але ніколи не в дірявому, прийде бувало з повним кошиком грибів, підпреться рукою та й стане оповідати. Це була жива лісова легенда, хроніка місцевого життя за яких років 40. Чого тільки не пережили ці останні свідки панщини у нас на Чернігівщині. Дуже їх дивував наш новий *genre de vie*, але з тонкою делікатністю вони не висловлювали ані критики, ані спочуття.

Найприємнішим був наш сусіда з села Високого—Хома Колесник. Це був ще молодий господар, незаможний, типовий український селянський інтелігент, у найкращому розумінні цього слова. Був грамотний, мав велику цікавість до всього. Уважно прислухався до всіх наших розмов, накидався на нові книжки. Продукт іще російської школи, він уперше від нас почув мову про українську національну свідомість, вперше тепер читав українську книжку, і признавався, що йому тяжко було її розуміти. Він любив музику, сам співав гарні народні пісні і заслухувався, коли співав Ол. Ол. Але з захопленням підтримуючи постійні зв'язки з нами, він разом з тим і боявся нас, не знав, що ми за люди, як до нас ставитись, і часто страх перед „становим“ опановував його, і тоді він одразу починав уникати нас.

Найбільше приятелював він із нашим товаришем Маковієвим. Микола Маковієв—це тип, на якому не можна не зупинитися з найбільшою увагою. Мій чоловік зустрівся і познайомився з ним уперше у ніженського погаріуса Беловодського, коли робив там кунчу на хутір. У погаріуса й перебував на той час молодий народник Микола Маковієв, щойно випущений з тюрми після процесу 193 народників. Сам з панської родини, він ще у гімназії на Херсонщині захоплювався революційними думками. На той час у російських революційних колах панувало два напрямки, дві партії: народовольців і народників (чорнопредільців). Маючи тиху, загідну, глибоко гуманну вдачу Маковієв одразу захопився ідеєю народництва. З гуртком товаришів він покинув гімназію щось у VI чи VII кл., і вони під чужими паспортами влаштували десь на селі бондарню, щоб мати легальне становище, а головне завдання їх було—наближення до народних мас, єднання з народом, пропаганда. Хлопці з захопленням віддалились праці. Стільки було чистого ідеалізму в їх змаганнях, стільки живого почуття любови до народу, таке шукання правди в житті. Але недовго довелося їм жити в рожевих мріях: хтось із селян, яким вони раді були-б і життя своє віддати, зробив донос на них, і всі були заарештовані й одвезені до Петербургу. Там їх тримали більш року, в знаменитій Петропавлівській кріпості, а коли процес скінчився, то багато з них були виправдані й випущені на волю під догляд поліції, і Маковієва виправдано майже зовсім. Ніхто з цих хлопців не думав усе-ж таки закидати свою колишню працю, свої думки. Почувши від Ол. Ол., що ми „сідаємо на землю“, як тоді говорилося, і сідаємо без „толстовства“, а з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті, він попросив Ол. Ол. прийняти його за справжнього робітника, тим більше, що після довгого сидіння в тюрмі йому треба було пожити на лоні природи. Він справляв таке гарне враження своєю

щирістю, чистотою своєї душі, що Ол. Ол. без жадних вагань згодився з ним на спільну працю на хуторі. З тої самої хвилині повсталася між ними щира приязнь. Це була така гарна, правдива, чиста серцем людина, що ми всі троє скоро справді жили по братерському, не ховаючи один від одного жадної думки, жадного почуття. Він працював у нас на хуторі просто з якимось захопленням; часто був стомлений працею, переживав гіркі розчарування, але не покидав діла і не відступав ні на крок від своїх завдань.

Скоро ми переконалися, що для того, щоб справді мати вплив на населення і перемогти його недовір'я до „шанів“, потрібні роки сталої праці. Як побачимо далі, ми з чоловіком одійшли, відступили перед занадто тяжкою працею, пішли шукати легких шляхів, а він, наш Коля, залишився, і щоб міцніше зв'язати себе, одружився з простою жінкою, Пастею Пучковою, матір'ю моєї доні. Це було одно з найнещасливіших подружжя, які я знала. Жінка поїдом їла Колю і мучила ревнищами і докорами за злидні, в яких вони жили. Коля мучився страшенно, але не сходяв зі свого шляху. Коли 1880 року зроблено замах на життя Романових на залізниці недалеко від станції Доч, Маковієва без жадних фактичних підстав заарештовано і заслано до Сибіру, куди пішла за ним потім і його жінка з своєю першою, нешлюбною дочкою, і з малою дитиною, дочкою Маковієва. На заслання Маковієв осліп. Це було щось страшне, коли згідно з якимсь актом амністії, він повернувся до нас у Херсон: це вже була ненормальна людина, в одній зі стадій прогресивного паралізу. Ми знов з'єднались наче в одну родину, були ціленими днями вкупі, я водила гуляти нашого безталанного сліпця. Влаштували ми його у давнього приятеля його Рябова. Але як ми всі не старалися полегшити йому його тяжкі переживання, Коля був свідомий свого стану, і одного ранку, добувши револьвера якимсь і досі тасмним для мене способом, скінчив своє безталанне життя, від початку до кінця освітлене одною ідеєю, одним шляхетним змаганням поліпшити долю народу,— хоч би ця праця й вимагала найтяжчих офір.

Повертаюся до попереднього. Шукаючи великих способів, щоби зблизитися з населенням, я прийняла пропозицію знайомих бабів піти гуртом на прощу до Києва. На прощу баби ходять завжди завше весною, між Великоднем і Трійцею, коли саме на городі все вже виоране, а на полі працювати та полоти ще не час. Склався невеличкий гурток під проводом одної вже досвідченої прочанки, що знала всі церкви у Києві та що в якій треба робити, де чому кланятися. Було її 2—3 чоловіки, бо самим бабам небезпечно; дорога не близька, все може трапитися. Без капелюха, зав'язавши голову хусткою, я сама собі здавалась цілком зміненою і сподівалася, що в засмаленій сонцем, запорошеній жінці ніхто не пізнає „дворянку“, але сталося не так. Вийшли ми по обіді, вийшли на шлях та пішли в напрямку до Ніжена, щоб там вийти на залізницю і понад нею йти стежками. Йшли ми до вечора, заночували тут-таки над шляхом під гіллястими вербами. Ніч була чудова, зоряна, місячна, далеко осяяний був наш борзеньсько-ніженський „степок“. Гарно було лежати горілиць, дивитись у високе світле небо, мріяти, що колись я стану рідною цим бабам, з якими тепер у мене такі нещирі відносини.

Недовга літня нічка; тільки посвітлів обрій на світанок, а вже весь гурт на ногах. Криниці близько не було, рішили вмитися під Ніженом, там і поспіяти. І знов пішли ми шляхом. Сонце сходило і відразу почало немилосердно некти обличчя, шия, руки. Я так утомилась, що не могла слова вимовити. Одна з прочанок, борзенька міщанка, стара дівчина, мала парасольку і з парасолькою йшла аж до Ніжена. Тут на передмісті Ніжена, тільки-що ми коло криниці почали вмиватися та спіяти, як до нас підійшов „урядник“— найстрашніша (після жандаря) особа царського режиму, особливо для селян.— „Куда Бог несет?“ суворо запитав він. — „У Київ, пане, до Києва святого

простуємо,—забалакала наша старша—угодникам поклонитися ідемо“. — „Зпам'я ми вас“, уже з якоюсь лютістю одновів урядник і додав: „а покажіть папери“. Ця вимога ще не злякала мене, я певна була, що мої папери в добродію порядку. Але я не знала, що всі прочани-селяни мали дозвіл на подорож від своїх волосних установ, а я, як „дворянка“ не мала жадного тай не мусила його мати — „Дворянка“, — з найбільшою іронією сказав урядник — а домою не хочеш-ли назад? Він грізно заявив мені, що я або мушу повернутись додому, або він одведе мене в поліцію. Я бачила перелякані обличчя моїх „товаришок“. З великим зусиллям я примусила себе бадьоро сказати їм: „Ну, що ж, я не буду вас затримувати, ідіть до Кієва, а я вернусь додому, виправлю собі від „предводителя дворянства“ дозвіл, і може ще побачусь із вами у Кієві“. Я брехала моїм убогим компаньйонам, — яку дитя мене цікавість без них могла мати подорож до кієвських святинь? Я сіла на поїзд і на другий ранок уже верталась березовим гаєм з вокзалу додому. І тут підвело мене моє фатальне „дворянство“!

Тим часом ліберальна група чернігівських земців дуже прихильно поставилась до переходу Ол. Ол. із стану урядовця-статистика до стану незалежного хлібороба. Земці вже почали розуміти, що їхні протести на земських зборах матимуть силу тільки тоді, коли їх підтримають гласні від селян, і через те ціла партія почала шукати зближення з свідомими селянами. Велика була радість земців, коли вони почули, що Ол. Ол. обрано на волосного писаря в Шановалівській волості. Довго вагався Ол. Ол., чи згоджуватись йому на це обрання, чи ні. Уривки з його щоденника дуже добре з'ясовують його настрої щодо цієї діяльності.

Восени приїхав до нас інше один революційний діяч — Леонид Жебунов, як робітник-маляр, помалювати віконниці в нашій новій хаті. Я його зовсім не знала, прийшов він із вокзалу з маленькою валізкою, квачами для малювання, такий чистенький, красивий. Мене дуже дивувала його перебільшена охайність, як він що-ранку виходив на наш ганок, витрушував усе своє убрання, що-вечора перестилав свою постіль, завше мав чисту сорочку і жахався того безладдя, в якому Маковієв тримав свою маленьку гарненьку кімнату, де вони тепер мали обидва жити. Наче справжній мандрівний маляр він завше, малюючи, наспівував. Йому дуже подобалося наше життя. Був він великий естет, любив співати Ол. Ол. і взагалі музику, але підчас нашого першого знайомства він ще не був захоплений українським рухом і належав до російських революційних кол. Був він у стосунках із тогочасною революційною еміграцією; його брат у-перших, Сергій Жебунов, був видатний революціонер, і сам він усією душею був відданий революційному рухові. Родом був з Харкова, походив з багатой родини і мав усі органічні риси дворян що занепадають; слабкий фізично, хоробливий, звиклий до розкошів і до комфорту, він тяжко витримував суворі умови життя, серед яких часто його примушували жити ті чи інші доручення партії, проте ніколи від таких доручень не ухилявся. Мати з усіх дітей любила його найбільше і певсякчас балагала його не вплутуватися в небезпечні справи. Характеристичною рисою Леоніда було дуже добре розуміння людей і відносин між нами, це її надзвичайна обережність, завдяки якій він завжди дотримував найбільшу, часом дуже хитру, конспірацію. Часто він перебільшував ті небезпеки, серед яких йому, як і кожному революціонерові, приходилося жити і працювати. Де-б він не жив, йому завжди здавалося, що за ним стежать агенти таємної поліції, і це було між нами звичайною темою для товариських сварок. Я сміялась із його перебільшеної обережності, а він суворо дорікав мене за мою легкодуху сміливість і необережність.

Був він надзвичайно добрий товариш, і як це мені довелося пересвідчитись у наших обоїльних стосунках, завше готовий був на всяку офіру для

друга. Скоро після перебування у нас на хуторі, він став на посаду земського статистика—помічником Ол. Ол. при збиранні статистичних відомостей у Ніженському повіті, і ці мандрівки по українському повіті, тісні зносини з українським населенням чимало сприяли тому, щоб у душі Жебуньова виникли ті свідомі українські симпатії, які ґрунтувались на природженій, але під впливом російського революціонізму ним самим неусвідомленій любові до України. На початку 80-х років Жебуньова заслано на три роки на Сибір. Там у Мінусинську, на чужині, він саме й зрозумів, що він Українець і мусить віддати свої сили не загально-російській революції, а українському рухові, який щойно народжувався на той час; мусить працювати, щоб збудити національну свідомість в українському народові; мусить стати на оборону прав української культури перед вищими російськими колами. З заслання він повернувся вже свідомим українським діячем і справді зробив багато користи для українського відродження, як завзятий пропагандист української ідеї і серед вищих верств суспільства, і в народній масі. Він був організатор багатьох українських гуртків, між инш. київського клубу; підтримував їх власними коштами і так само допомагав кожному Українцеві в біді, в тюрмі,—але завжди додержуючись обережної конспірації. Скільки українських книжок він розповсюдив не тільки серед шкільної молоді, серед селян, а й серед війська, яке тоді особливо суворо адміністрація стерегла від усяких зносин із українськими діячами. Провадити цю пропаганду було дуже ризиковано, але вона захоплювала Леоніда тим великим значенням, яке ця праця могла мати для українського руху. Взагалі Жебуньов працював дуже завзято, коли йому це дозволяло його здоров'я, бо фізично він був дуже кволий, хворобливий, мав катар шлунку, ішіас, слабкі легені, невралгії і часто мусив без руху вилежуватись у ліжку. Тоді він кидався на книжки, читав усе,—і українську літературу, і те що писалося про Україну або про українську справу. Як він радів, коли його самотнього хтось з Українців одвідував, коли хто приносить йому якусь пересторайну, домашню страву. Але це не часто траплялося, і він часто мав право нарікати на байдужність своїх друзів. Самітним бурлакою жив ціле життя, самотнім і помер десь у Криму, тікаючи від громадянської війни.

Але наскільки Жебуньов гараче любив своїх товаришів і всіх хто прихильно ставився до української справи, настільки він умів і палко ненавидіти гнобителів українського народу. Пам'ятаю, одного літа він гостював у нас в Алешні. Привезли з Добрянки пошту. Жебуньов вибіг на веранду, де вся наша велика родина саме пила чай, у руках у нього петербурзький часопис. «Плеве вмер, Плевеввмер», кричить він сам не свій з радости.—«Хіба-ж не гріх радіти з смерті людини?» з докором зупиняє його моя люба небіжка Зіна, вся пройнята християнською любов'ю її милосердя до всіх людей.—«Гріх?—перебив її в запалі Жебуньов,—одним злісним, шкідливим гадом менше, а Ви—гріх!»

Але живучи отак на хуторі, ми, звісно, ще не передбачали, що кожному з нас судила доля, і жили в тій щасливій гармонії, коли всі захоплені однією думкою, мають багато сильних пахилів, коли всі сильно радіють з найменшого успіху справи. Та крім того, всі були ще молоді, нові віри в свій ідеал. Восени на хуторі нас одвідали деякі видатні діячі революції. Здіймалося питання про об'єднання діяльності революційних партій і земських лібералів. Цю думку особливо підтримував Петрункевич і його друга жіпка, графиня Панина, але брат мій О. Ліндфорс ставивсь до цього з недовірям. «Ми, земці,—казав він,—можемо працювати лише йдучи шляхом еволюції і заховуючи певну пошану до державних законів. Молодь ніколи не вдержиться на цьому шляху, ніколи не буде щирою з нами, легальними діячами, і кожний момент може вибрикнути який-небудь цілком революційний, а то й теро-

ристичний акт, і тоді загине й усе те, що ми розпочали». З другого боку чимало революціонерів ставилося також цілком негативно до єднання з «лібералами»—навіть слово це вони вимовляли з презирством. Але обидві сторони хотіли висловити свої думки, з'ясувати завдання—може й до чогось спільного договоритися. Постановлено скликати у Києві з'їзд представників різних ліберальних і революційних гуртків та напрямків, і цей з'їзд відбувався в грудні 1878 р.

Але ми тоді вже не були на хуторі. З наближенням холодної осені, ми бачили, що без побічних заробітків ми не проживемо втрьох на хуторі, та ще й у новому домі, і ми з чоловіком пішли на «отхожій промисел», як казали статистики. Ол. Ол. на заклик чернігівських земців узявся за опис Ніженського повіту, але щоб розпочати цю працю, йому прийшлося поїхати спершу до Харкова до всемогутнього на той час генерала-губернатора князя Святополка-Міського. Ол. Ол. мусив йому роз'яснити, що одвідування сел та рознітування селян, скільки вони мають землі та збіжжя, не мають нічого спільного з пропагандою революційних ідей. Довго вагався всемогутній каліф на мент, але все-ж таки на слово чести дозволив роз'їзди по селах для статистичного опису значного й багатого Ніженського повіту. Я подала прохання до борзенької земської управи на посаду народньої учительки в одному з найближчих сел. Прохання це було досить ризиковане, бо жадної політичної «благонадєжності» я не могла мати, і борзенькі праві земці бачили в нашому хуторі кубло й огнище неблагонадїйности. Знаючи, як довго може тягтися ця справа, я на прохання брата мого поїхала до його в Алешню, щоб довести до кінця підготовку його старших дочок, Олі й Зіни, до гімназії, до 2-ої або 3-ої класи. Він не мав сам на те часу, працюючи і в великому господарстві, і в земських справах, як член шкільної повітової ради і земських повітових та губерніяльних зборів. Жінка його Катерина Яківна була дуже квола здоров'ям, мала теж двох дітей і не могла зайнятися своїми пасербицями. З Олею і Зіною мене зв'язувала найщиріша любов від самого їх народження, і я з радістю згодилася взяти на себе відповідальну працю—підготування їх до гімназії.

Непомітно пройшла зима. На Різдво приїздив до нас Ол. Ол. Політична атмосфера густішала, студенькі страйки, закриття університетів: петербурзького, московського, київського, жорстока цензура на журнали, часописи, книжки, адміністративні заслання молодих і старших діячів наводили паніку на слабодухів, а людям переконаним навпаки—ставили виразний обов'язок боротьби з реакцією. Земські збори 1879 р. мали бути особливо цікаві: в кожній справі, хоч-би й цілком далекій від усякої політики (благодійні установи, шосе між Черниговом та Гомелем) усе провадилося під гострим гаслом боротьби, і провадили цю боротьбу з лівого боку знов таки Ліндфорс та Петрункевич, а з правого Неплюєв, Котляревський, Кочубей, та інші так звані «зубри» чернігівського земства. Але видно було, що реакція набирася сили, користується всякими негідними засобами, як доноси, наклепи і т. п. З'їзд лівих земців з революціонерами дав мало наслідків, і конспіративна акція набирала все більше дійсного значення, лояльні шляхи не приводили ні до яких, хоч-би й найменших наслідків. Земських діячів при всій їхній лояльності заарештовували й заслали в далекі краї, і кадри їх рідшали. Петрункевича заслано на північ Росії, за ним поїхала також графиня Паніна, а жінка залипилася з трьома дітьми в Плісках. Над братом настановили поліцейний догляд.

Після Різдва вся родина Ліндфорсів переїхала до Чернигова; дівчатка вступили до гімназії, брат займався адвокатурою і скоро мав велику практику. Спільна праця і в земстві, і в суді дуже зблизила мого брата з Шрагом. А ми з Ол. Ол. повернулись до нашого улюбленого «хутора Робінзона»,

як земці звали наш хутір через великого парасоля, що з ним Ол. Ол. ходив звичайно до Борзни.

На хуторі ми застали Коліного товариша Мартина Ланґінса, також одного з учасників процесу 193-х. Дуже змучений тюрмою і туберкульозою, що почалася в нього там, він приїхав до нас на поправку. Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких об'єднань чи угод із урядом. Він привіз з собою нові рішучі погляди. Зорганізувалася нова партія, до якої й належав Ланґінс, — партія «Народньої Волі». Вона відокремлювалася від партії «Чорного Переділу» і народників, і всі зусилля, всю акцію концентрувала на політичній меті: спинити царський уряд, і для цієї мети дуже скоро виділила з себе групу терористів, до якої увійшли Жел бов, Фігнер, Кибальчич, а з наших київських діячів — Лизогуб, Колоткевич та ин., пізніш також Богомолець, Ковалевська. І Ланґінс став у їх ряди. Він іронічно ставився і до нашого народництва, і до українофільства, і було стільки щирого логічного радикалізму в його народовольстві, що воно захоплювало й мене, але Ол. Ол. і Коля весь час сперечались із ним. Політичні дискусії залунали в нашій тихій оселі, часом затягались далеко за північ, і тільки взаємна наша повага, взаємні добрі відносини межі всіма нами чотирма не давали їм доходити до сварки.

Тай ніколи було сваритися. Ол. Ол. поїхав кінчати опис Ніженського повіту, а я, втративши падію в такі часи дістати якусь посаду учительки, взялася вчитись медицини, щоб вивчитися на фельдшерку і все-таки провадити далі свою діяльність на хуторі. Надходила весна, і Коля мав дуже багато праці з господарством, у якій деколи, жартуючи, допомагав йому Ланґінс. Часто він ходив зо мною до Борзни, куди я ходила лікувати знайомого шевця, що розрубав собі ногу. Багато чого перебалакали ми в цих далеких прохідках (до Борзни було 12 верстов, а коней ми ще не мали). Мій симпатичний бесідник-революціонер оповідав мені про різних осіб із революційних кол., докладно їх характеризуючи, і потроху всі мої думки, все серце мое віддавалися цій партії, і в ній тільки я почала бачати ратунок, визволення Росії, а з нею разом і України. Навпрвесні до Ланґінса прийшов лист від партійних товаришів, — його викликали до Києва на якийсь невеличкий з'їзд. Він одразу заметушився: їхати, зараз їхати! У нього була тоді підвищена температура, ми благали його залишити з'їзд, зостатись ще в нас. Але ні — він поїхав. Це були «славні бліни» в помешканні Марусі Ковалевської на Жилинській вул. де й заарештовано тоді майже всіх учасників. Це страшенно вразило нас із Колоєю, якось стало соромно сидіти в нашому спокійному Mon Repos (як каже Щедрин), коли там гинуть справжні діячі за ті самі змагання, за те саме, чого ми хочемо досягти, йдучи беззачинним шляхом. Я не витерпіла і поїхала до Києва, принаймні хоч розшукати Ланґінса, допомогти йому. Мене зустріли там радісно, всі були так скомпромітовані, що не мали вже змоги навіть мати зносин із заарештованими: мене просили передати їм як-небудь гроші, дізнатися про їх становище. Вияснилося, що Ланґінса вже не було в київській тюрмі, його разом з кількома іншими народовольцями вже вивезли до пересильної тюрми у Мценськ. Де це Мценськ, що воно таке пересильна тюрма, — я не уявляла собі, але я знала одно — герої гинуть, а ми, мизерні люди, поки ми на погах, ми мусимо помагати їм. Може їх далеко зашлють, вони потребують грошей. І я, покинувши малого сина свого Мішуню на Маков'єва, полетіла в Мценськ, повітове місто Орловської губернії. В Орлі треба взяти у губернатора дозвіл на побачення, але я в Орлі нікого не знаю, — одначе випадково зустрічаю в канцелярії губернатора брата Драгоманова, Івана Петровича. — «Папі, ви тут?» — дивується він. Настих пояснюю для чого, і він навчає куди звернутись. За два дні маю дозвіл, їду до Мценська. Не забути мені ніколи цей тихий темний вечір! Місяць

сходить і срібним саявом заливає високі білі мурі тюрми; мене ведуть через двір, увиходжу в тюрму в якийсь сутерен, посередині довгий простий стіл, кілька стільців, на столі блимає смердюча маленька лампа, ледве освітлюючи довгий низький сутерен. Ось дзенькнули остроги, низькі двері відчинились, і за жандарем виступає худа виснажена постать мого друга. Півгодини дається на побачення,—що сказати за ці хвилини? Передаю гроші жандареві, розшитую Ланґінса про здоров'я, а він розшитує так щиро про Маковієва, Мішу, хутір, усі деталі. Хіба воєни можуть мати значення, коли я знаю, що його висилають на Сибір? Жандар устає, побачення скінчилось, зараз Ланґінс повернеться в свою камеру за ґрати, а я вийду на вільний світ божий. А хіба-ж я не поділяю його думки, його змагання? Тяжка хвилинка. Ось ізнову тепла, ясна ніч навкруги білих високих мурів, і не хочеться від них відійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають зза ґрат. Але там «на Робінзоні» мій Мішуня сам, не знає куди ділась мама, що завжди була нерозлучна біля нього. І знову поїзд, стукотять колеса, автоматично пересідаю з поїзда на поїзд. Ось і станція Доч, іду пішки додому березовим гаєм, і знову я на хуторі...

Ще літо прожили старим ладом, я завзято вчилась медицини, деколи ходила в Борзну, до земської лікарні, дивитися на різні операції. З осені 1879 року переїхали ми з Ол. Ол. до Києва. Він уже зібрав усі матеріяли про Ніженський повіт, треба було їх друкувати в Києві.